

УКРАЇНА В ОРБІТІ ЕСЕРІВСЬКОГО ТЕРОРИЗМУ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

15 останніх років ХІХ ст. Російська імперія прожила без гучних терористичних актів. Після вбивства народниками Олександра ІІ й невдалого замаху на його наступника Олександра ІІІ, який фактично розгромив “Народну волю”, тероризм втратив у суспільстві ореол героїзму і вже не сприймався як можливість для революціонерів вписати свої імена в історію тираноборства, стати для нового покоління прикладом боротьби із самодержавством та пошуку шляхів побудови справедливого суспільства. Однак існували численні революційні гуртки з різними назвами, людьми, які до них входили, діаметрально протилежними програмами. Зрештою, всі вони боролися проти царизму, прагнули виплеснути свої емоції на владу, усталені порядки і закони. Шукаючи й обираючи свої шляхи досягнення накреслених цілей, нове покоління брало на озброєння досвід попередників, пристосовуючи його до існуючих умов. Найбільш яскравим взірцем для борців із самодержавством були народники. Їх прямими послідовниками стали соціалісти-революціонери, якими вперше назвалися члени київського терористичного гуртка під керівництвом В. Осинського. В умовах пожвавлення суспільно-політичного життя наприкінці ХІХ ст., у 1897 р., на з’їзді у Воронежі Київської, Полтавської, Харківської, Петербурзької та Воронежської нелегальних народницьких груп виникли Південна партія есерів, а також Південна група соціалістів-революціонерів. У 1899 р. колишній студент Київського університету Г.А. Гершуні заснував у Мінську “Робітничу партію політичного визволення Росії”, яка мала групи в Петербурзі, Катеринославі, Житомирі, Бердичеві й низці міст Білорусії. Ці організації разом з “Аграрно-соціалістичною лігою” об’єдналися наприкінці 1901 р. у всеросійську партію соціалістів-революціонерів.

Лев Толстой, який схвалював боротьбу терористів-народників проти царя і його вірних слуг та виступав на захист тираноборців, на межі ХІХ – ХХ ст. вже по-іншому дивився на це. Він стверджував, що примкнути до революціонерів – це означає убивати людей, висаджувати в повітря будинки, спалювати, грабувати, воювати із солдатами, страчувати, вішати. Але тепер відомого російського письменника мало хто слухав. У тероризм рвалися люди, які за своїми поглядами, рисами характеру, психічним станом нагадували бойовиків-народників. У здійсненні своїх намірів вони не могли вигадати чогось нового: все ж ті самі револьвери, вибухівка і дуже рідко символ тираноборства – кинджал. Неонародницькі організації, які називали себе есерами, розпочали свою діяльність практично з тероризму. Члени “Південної партії соціалістів-революціонерів” майже одноголосно висловилися за те, що тероризм є основною формою революційної боротьби. Г. Гершуні поставив за мету створеній ним бойовій організації здійснити кілька гучних терактів, які б стали широко відомими громадськості, з метою потім оголосити її однією з головних ланок партії есерів.

Теоретики есерівського вчення В. Чернов, М. Гоц й ін., які жили за кордоном, у програмних документах та численних статтях у центральному органі ПСР “Революционная Россия” висловлювалися за негайне проведення в безправній країні у життя тероризму, який є практично єдиним засобом хоч якось приборкати всевладних і безкарних царських насильників. За задумом Г. Гершуні, масова пропаганда есерівського тероризму повинна була розпочатися після замаху на міністра внутрішніх справ Д.С. Сипягіна або обер-прокурора К.П. Побєдоносцева. До цього пропаганда тероризму мала проводитися не дуже широко, а есе-рам необхідно було створити бойову організацію, яка б здійснила заплановані заходи.

Познайомившись із народоволкою К.К. Брешко-Брешковською, яку називали “бабусею” російської революції, Гершуні взявся за створення терористичної есерівської організації. На початку ХХ ст. вони об’їздили низку міст Росії й передусім України, де вербували людей для відповідних дій. Найбільше було залучено революціонерів, готових стати на шлях тероризму, в Києві, у першу чергу серед виключених з університету за революційну діяльність студентів С.В. Балмашова, О.Д. Покотилова, М.І. Блінова, поручика Є.К. Григор’єва та його коханку Ю. Юрковську. В Харкові вони завербували міщанина М.М. Мельникова, у Катеринославі – дочку місцевого купця Л.О. Ремяннікову і житомирського єврея А.І. Вейценфельда, який, будучи членом Катеринославського комітету есерів, залучив до терору робітника Х. Качуру. Кілька разів Брешко-Брешковська їздила до Вологди, щоб залучити до бойової організації одного з найвидатніших терористів початку ХХ ст., уродженця Харкова Б.В. Савинкова. В інших містах Росії були завербовані відомі терористи Є.С. Сазонов, І.П. Каляєв, Є.О. Дулебов й ін. Всього бойова організація у перші роки ХХ ст. нараховувала 10–15 чол., дотримувалася суворої конспірації та беззаперечно виконувала всі накази Г. Гершуні, якого терористи нарекли “диктатором”.

Останні, якого високі поліцейські чини називали “артистом терору”, був людиною розумною, хитрою, вольовою, мав сильний характер. Він умів підкоряти собі людей, які рвалися в революційну боротьбу, часто не бачачи її кінцевої мети, незадоволених своїм становищем у суспільстві, слабкодушних, які прагнули самоутвердження за допомогою участі в замаху на високих посадовців, з неврівноваженою психікою тощо. Хоча Гершуні особисто не брав участі у терактах, а був лише їх натхненником й організатором, він став великим прихильником і пропагандистом тероризму і своїми палкими словами переконував співрозмовників, що це – найефективніша та найяскравіша форма революційної боротьби. Бойовики повністю підкорялися Гершуні, беззастережно виконували його накази і розпорядження й навіть боялися свого керівника. Ходили чутки, що він має гіпнотичну силу, впливає на екзальтовану молодь, яка без жодних сумнівів та вагань готова втілювати в життя його плани знищення найвідданіших самодержавству міністрів, губернаторів, інших високих чинів. Зрозуміло, що під вплив Гершуні потрапляли не всі революціонери, а специфічні люди з притаманними лише їм емоціями і поглядами на життя. Велику допомогу у справі створення терористичної організації подала Гершуні ветеран народовольчого руху К. Брешко-Брешковська. Вона,

хоча ніколи не брала участі в терактах, була своєрідним символом тих тираноборців, які у 1881 р. вбили Олександра II.

Як й у XIX ст., для боротьби з бойовиками жандарми і поліція активно засиляли в революційні гуртки та організації своїх агентів, щоб тримати їх у полі зору й попередити якісь активні дії, зокрема терористичні заходи. Найбільш вдалою на цій ниві була діяльність начальника московської охоранки С.В. Зубатова. Він добре розбирався у провокаторській діяльності, оскільки сам пройшов шлях від участі в революційних гуртках 80-х рр. через співробітництво з охранкою, роботу у ній рядовим філером до високого поліцейського начальника. В 1900 р. до його рук потрапив Г. Гершуні, якому Зубатов запропонував стати агентом охоранки і взяти участь у втіленні в життя його ідеї боротьби з революційним рухом – створення легальних робітничих організацій під наглядом поліції. Г. Гершуні С. Зубатов порадив очолити створювану охранкою Незалежну єврейську робітничу партію. Терорист відмовився від цієї пропозиції. С. Зубатов не дуже наполягав на своєму. Він мав розгалужену мережу провокаторів та людей, згодних очолювати підконтрольні охранці робітничі організації. Найбільш колоритною постаттю серед його агентів став Є.Азеф, який увійшов в історію як символ “кровозмішання” революціонерів і поліції на межі XIX – XX ст. Євно Фішелевич Азеф народився у бідній єврейській сім’ї в Білорусії, навчався у гімназії в Ростові-на-Дону, де примкнув до революційного гуртка і деякий час вів пропаганду серед робітників. У 1892 р. утік до Німеччини з викраденими в одного мариупольського купця грошми. Наступного року надіслав до департаменту поліції листа, в якому запропонував свої послуги у ролі поліцейського провокатора. Окремі історики вважають, що Азеф був засланий до Росії німецькою розвідкою.

В 1899 р. Зубатов заслав Азефа агентом охоранки до Північного союзу есерів у Петербург. Невдовзі він став не лише лідером ПСР, а й керівником її бойової організації, яка саме тоді здійснила найгучніші у Росії теракти, і, нарешті, найвідомішим провокатором в історії російського революційного руху.

Дороги Г. Гершуні та Є.Азефа обов’язково мали перетнутися. Хоча перший добре розбирався у людях, майже безпомилково визначав, кого й як можна використати в організації та здійсненні терактів, він помилився в Азефі, який був агентом департаменту поліції, хоча і входив до керівництва партії. Між Гершуні й Азефом існували тісні контакти, які ґрунтувалися, очевидно, не лише на належності до однієї партії та схильності до тероризму, а й на тому, що обидва вони були євреями й мстилися царським властям за утиски свого народу. Всі відомі ватажки есерівських терористів – Гершуні, Азеф і Савинков – мало займалися партійними справами, розробкою програм партії. Основним в їх діяльності був тероризм, насамперед залучення до нього революційно налаштованої молоді, розробка планів здійснення терактів тощо. Однак без Центрального комітету партії есерів, який діяв за кордоном, їм неможливо було існувати. Вони часто перебували там, отримували від ЦК ПСР кошти, а також рішення про вироки, які мали здійснити бойовики.

Тероризм, що, на думку революційно орієнтованих верств суспільства, мав усунути найреакційніших високих посадових осіб, які утискували

свободу й жорстоко розправлялися з будь-якими проявами невдоволення існуючою владою, глибоко засів в умах багатьох революціонерів, особливо активно протестуючого студентства. Царський уряд боровся з будь-якими маніфестаціями студентів, їхніми виступами проти викладацько-професорського складу університетів та інститутів, взагалі з будь-якою непокорою заведеним порядком. Тому і не дивно, що перший у ХХ ст. теракт було здійснено проти міністра народної освіти М.П. Боголепова, який у липні 1899 р. затвердив тимчасові правила про проходження відрахованими з вузів за участь у колективних виступах студентами військової служби як відповідного покарання, а на початку 1900 р. санкціонував віддачу в солдати 193 студентів Київського й 27 – Петербурзького університетів. Ідея розправи над міністром, який, до речі, народився у сім'ї поліцейського, виникла в молодіжному середовищі.

У січні 1901 р. до Петербурга приїхав колишній студент Київського університету О.Д. Покотилів, який звернувся до керівництва столичних есерівських революційних груп “Социалист” та “Рабочее знамя” з проханням допомогти йому здійснити теракт проти міністра народної освіти М.П. Боголепова за розправу над студентами Києва і Петербурга. Покотиліву було відмовлено, оскільки терористичні заходи проти Боголепова були визнані недоцільними та нездійсненними. Він залишився в столиці й вирішив сам убити міністра. Покотилів і не підозрював, що до Петербурга прибув його товариш по Київському університету з тією самою метою. Це був син чернігівського поміщика П.В. Карпович. Останній за власною ініціативою приїхав з Берліна, де навчався, до Петербурга й 14 лютого 1901 р. смертельно поранив М.П. Боголепова. Він не належав до жодної революційної організації чи партії, а тому його теракт залишився у політичних колах ніби непоміченим. Однак і вбивство першого в ХХ ст. міністра не викликало якогось панічного страху серед властей. Тому 17 березня Петербурзька судова палата винесла фактично першому терористові ХХ століття досить “м'який” вирок – 20 років каторги. Пізніше Карпович, після втечі з в'язниці, стане есером та вступить у 1907 р. до Бойової організації ПСР. Таким чином, можна вважати, що політичний тероризм у ХХ ст. розпочали есери, а першим виконавцем теракту був українець.

Першим же офіційним терористичним актом Бойової організації соціалістів-революціонерів, яка виникла в Києві у 1901 р., стало вбивство 2 квітня 1902 р. колишнім студентом Київського університету св. Володимира С.В. Балмашовим міністра внутрішніх справ Російської імперії Д.С. Сипягіна.

Балмашов народився у 1881 р. в сім'ї дворянина, який став у 70-х рр. ХІХ ст. народником і був засланий за революційну діяльність в Архангельську губернію. 1899 р. юнак вступив до Київського університету на юридичний факультет. Балмашов з дитинства ріс революціонером та, ставши студентом, відразу ж вступив у модний тоді марксистський гурток. 1900 р. став одним із керівників виступу студентів Київського університету проти гнобительської політики самодержавства, примусових обмежень їх свободи. 7 грудня 1900 р. був виключений у числі інших 183 студентів з університету й відданий у солдати. Після нетривалого ув'язнення в Лук'янівській тюрмі, у квітні 1901 р. його відправили для

проходження військової служби до Смоленської губернії. Однак уже в травні дали 6-місячну відпустку для лікування у Криму. В Сімферополі Балмашов взяв участь у створенні Кримського соціал-демократичного комітету. В липні він виїхав до Харкова, де був звільнений від проходження військової служби, а у наступному місяці поновив своє навчання в Київському університеті.

Балмашов вважав себе просто революціонером – людиною, яка бореться з існуючим ладом, а тому пропонував свої послуги як соціал-демократам, так і соціал-революціонерам. Восени 1901 р. відбулася зустріч останнього з організаторами Бойової організації есерів Г.А. Гершуні та К.К. Брешко-Брешковською, які переконали його, що справжня революційна боротьба – це тероризм. У грудні він залишив навчання в університеті й виїхав із Києва до Саратова. До цього він очолював “Київський союз соціалістів”, але, захопившись ідеєю тероризму, який, за словами Гершуні та Брешко-Брешковської, був прикладом “великої революційної доблесті”, покинув партійно-пропагандистську роботу. Знаючи, що перебуває під наглядом поліції, Балмашов заявив, що повертається до Києва, а насправді виїхав до Петербурга.

Гершуні вибрав дві жертви для першої акції Бойової організації – міністра внутрішніх справ Д.С. Сипягіна й обер-прокурора Синоду К.П. Победоносцева. Перший прославився жорстоким придушенням антиурядових виступів і насильницькою русифікацією всіх народів, які населяли імперію. Другий був радником Олександра III та Миколи II й символізував торжество реакції у Росії, панування царизму без будь-яких обмежень та законності. В 1901 р. у вікно квартири К.П. Победоносцева вистрілив “самодіяльний” терорист В.Ф. Лаговської. Ця акція була безрезультатною.

Теракт мав здійснити один із бойовиків, але в підготовці замаху йому допомагали спеціально завербовані люди, які були потенційними терористами. Підручними у Балмашова були завербовані Гершуні в Україні М. Мельников, Є. Григор’єв, Ю. Юрковська, Л. Ремяннікова.

Ще у 1901 р. дочка київського дворянина Юлія Юрковська познайомилася з поручиком Євгеном Григор’євим, з яким поїхала до Петербурга, де він розпочав навчання в Михайлівській артилерійській академії. У Києві батько Юлії Фрол Юрковський познайомив Григор’єва спочатку із забороненою літературою, а потім із революціонерами, зокрема з Гершуні. На початку 1902 р. останній розшукав поручика. Зустрічалися вони часто, Гершуні розповідав йому політичні новини, знайомив з опублікованими у забороненій пресі матеріалами. Григор’єв невдовзі потрапив під такий вплив Гершуні, що готовий був виконати в ім’я революції будь-який теракт. Він приніс поручику браунінг, щоб той підготував його до використання для замаху на високу урядову особу, розповів, як носять аксельбанти ад’ютанти генералів, чи потрібно їм носити шпори й т. ін. Все це було необхідно в підготовці замаху Балмашова на Сипягіна або Победоносцева (залежно від того, хто перший потратить на очі бойовику). Підготовка його проходила у Фінляндії. За наказом Гершуні, терорист написав свою автобіографію та сфотографувався (це потім робили й інші бойовики), щоб про виконавця теракту узнала широка громадськість, а сам він послужив прикладом для молоді.

Перед самим терактом Гершуні заявив Балмашову, що надалі він матиме справу з його заступником. Для цього з Харкова, де колись Сипягін був віце-губернатором, було викликано Михайла Мельникова. Він і Григор'єв відвідували Балмашова у Выборзі, в готелі “Константинополь”, де останній мешкав, уточнювали подробиці теракту. 27 березня 1902 р. Балмашов, який назвався Биковим, замовив за 116 крб у магазині ад'ютантську форму. В інших місцях він купив портупею, шашку й інші атрибути, необхідні особі ад'ютанта.

2 квітня Балмашов прибув до Петербурга. Одягнувшись у військову форму, він купив нову шаблю, яка, на його думку, більше пасувала до нового мундира, та на замовленому заздалегідь візнику поїхав до Маріїнського палацу. О першій годині дня останній у військовій формі рішуче ввійшов до Комітету міністрів, де мав перебувати Сипягін. Міністра внутрішніх справ спочатку не було, але через кілька хвилин він приїхав. Балмашов підійшов до нього і відрекомендувався ад'ютантом великого князя Сергія Олександровича, який нібито передав Сипягіну пакет з документами. Бойовик двічі вистрілив у міністра. Рани були смертельними, оскільки, за вказівкою Гершуні, головки куль були порозпилювані навхрест для збільшення їх руйнівної дії.

Сипягін помер через годину, а Балмашов був затриманий на місці. В нього вилучили браунінг зі стертими номерами, а у папці конверти, адресовані Сипягіну та Победоносцеву. Очевидно, в разі невдачі замаху на міністра, він мав здійснити теракт проти обер-прокурора Синоду.

Після вбивства Сипягіна Гершуні відкрито заявив про існування партії есерів та її революційного ядра – Бойової організації. Щоправда, тут на шпальтах газети “Искра” виникла суперечка із соціал-демократами, які заявили, що Балмашов належить до їхньої партії, а не до есерів. Загалом же вбивство Сипягіна мало негативні наслідки для революційного руху у Російській імперії. На його місце було призначено ще більш реакційного і жорстокого В.К. Плеве. Коли він обійняв посаду міністра внутрішніх справ, на Харківщині спалахнули селянські повстання, які місцевий губернатор М.Л. Оболенський жорстоко придушував, влаштовуючи варварські для початку ХХ ст. покарання – масові шмагання батогами селян. В.К. Плеве негайно виїхав до Харківської губернії й як міністр внутрішніх справ схвалив методи Оболенського в боротьбі з бунтівниками. Це була по суті перша акція нового керівника МВС. Саме вона і послужила приводом до винесення наприкінці 1902 р. на порядок денний Бойової організації ПСР підготовку замаху на Плеве. Вбивство міністра внутрішніх справ тоді розглядалось громадськістю як проста справа, схожа на кримінальний злочин. У Плеве була коханка, графиня Кочубей. Азеф запропонував залучити до теракту покоївку останньої, яка б відкрила в потрібний час двері та впустила бойовиків, які й розправилися б із міністром. В такий спосіб у багатьох містах карні злочинці часто грабували заможні родини. Можливо, саме через це бойовики вважали такий спосіб убивства міністра негідним революціонерів, а тому «справу Плеве» було відкладено.

С.В. Балмашов на слідстві не визнав своєї причетності ні до партії есерів, ні до їх Бойової організації, заявивши, що його дії були відповіддю на репресії уряду проти борців із самодержавством. Петербурзький

військово-окружний суд засудив терориста до смертної кари. 3 травня 1902 р. Балмашова було страчено в Шліссельбурзькій фортеці. Як з'ясувалося пізніше, Гершуні хотів направити до Синоду бойовика, щоб той застрелив Побєдоносцева. Але через технічні причини зустріч керівника Бойової організації ПСР з потенційним убивцею не відбулася. Гершуні вирішив здійснити теракт проти обер-прокурора за допомогою завербованих у Києві бойовиків, не відкладаючи задумане в довгий ящик.

5 квітня 1902 р. у столиці мали відбутися похорони Сипягіна. Гершуні вирішив використати їх для подвійного теракту – вбивства Побєдоносцева і майбутнього київського генерал-губернатора, а тодішнього петербурзького градоначальника М.В.Клейгельса. До участі в цій акції було залучено Є.Григор'єва та Ю.Юрковську. Гершуні видав бойовикам гроші на придбання гімназичної форми й, якщо їм вдасться після теракту зникнути з місця події, на квитки, щоб виїхати з Петербурга. За його задумом, обидва вони повинні були вийти з під'їзду одного з будинків на Невському проспекті, змішатися з натовпом та протиснутися до карет намічених жертв і застрелити Побєдоносцева (Григор'єв) та Клейгельса (Юрковська). Однак бойовики не наважилися на теракт. Гершуні, прикро вражений їх нерішучістю, насамперед Григор'єва, відразу виїхав з Петербурга.

Член Бойової організації есерів Л.Ремяннікова кілька разів нагадувала поручику Є.Григор'єву, що він мусить виконати доручення Гершуні. Григор'єв боявся цього завдання (деякі автори вважають, що поручик просто жалів чиновника похилого віку) й прагнув якнайшвидше втекти зі столиці до Києва.

Навесні 1902 р. Гершуні розпочав підготовку до замаху на харківського губернатора князя І.М.Оболенського, який прославився жорстоким придушенням селянських виступів на Харківщині, а перед тим вживав суворох методів для вгамування невдоволених у Херсонській губернії. Для виконання завдання Гершуні та його помічники шукали потрібну людину. Нею став Хома Качура, який приїхав 1901 р. до Катеринослава і став членом одного з місцевих есерівських робітничих гуртків. Він привернув до себе увагу тим, що головним у революційній боротьбі вважав не вивчення забороненої літератури, організацію страйків, антиурядових маніфестацій, а тероризм. Качура не раз заявляв, що покине роботу, переїде в Петербург і вб'є обер-прокурора Синоду Побєдоносцева.

У травні 1902 р. в Катеринославі відбулася демонстрація робітників. Качура теж був робітником, але участі у ній не брав, а мирно стояв на тротуарі. Біля нього зупинився єврей і також почав спостерігати за колоною маніфестантів. Це був Арон Вейценфельд, якому було доручено по можливості вишукувати серед робітників потенційних бойовиків. Качура завів бесіду з незнайомцем про тяжке становище робітничого класу. Вейценфельд був досвідченим пропагандистом і зумів увійти в довіру до нього. Він захотів ще раз зустрітися з кмітливим робітником, почав давати йому заборонену літературу. Обговорюючи прочитане Качурою, Вейценфельд відкрито заявив, що найефективнішим способом боротьби з урядом й існуючим ладом є тероризм, займатися яким здатні лише непересічні особи та справжні революціонери. Одного разу

Х. Качура заявив, що хоче включитися у терористичну боротьбу. Вейценфельд сказав, що сам не належить до Бойової організації, керівництво якої перебуває за кордоном, а у Російській імперії існують її філії в Петербурзі й Києві, та пообіцяв звести Качуру з необхідними людьми.

Вейценфельд відправив Качуру до Києва і дав йому адресу квартири, де на нього мали чекати терористи, але той нікого там не застав та почав сам розшукувати потрібних людей. Він знайшов роботу, вступив до київського гуртка соціалістів-революціонерів і навіть був заарештований поліцією у квітні 1902 р. (після вбивства міністра Сипягіна есерами), але через місяць звільнений та відновив роботу в столярній майстерні. Після цих “випробувань” до нього знову з’явився Вейценфельд, який влаштував йому зустріч із Г. Гершуні на Бібіковському бульварі. Х. Качура був зарахований у члени БО ПСР есерів й отримав гроші від Гершуні, як раніше отримував їх від Вейценфельда, на необхідні витрати.

Влітку 1902 р. Бойову організацію есерів, яка після теракту проти Сипягіна і відповідних прокламацій про те, що це справа рук партії соціалістів-революціонерів, було визнано її Центральним комітетом, хоча й діяла вона самостійно, визначаючи представників влади, проти яких слід здійснити терористичні акти. 22 липня 1902 р. БО ПСР винесла смертний вирок харківському губернатору князю І.М. Оболенському. Він служив в Україні з 1894 р. – спочатку херсонським, а потім харківським губернатором, відзначився у 1899 р. упокоренням антиєврейського виступу на Херсонщині та жорстоким придушенням селянських заворушень на Харківщині в 1902 р.

Спочатку Гершуні вибрав для здійснення теракту члена Бойової організації есерів, колишнього студента Київського університету О. Покотилова, який уже поривався вбити міністра освіти Боголепова, а потім міністра внутрішніх справ Сипягіна. Але й на цей раз Покотилову було відмовлено у даній справі. Гершуні бажав надати замаху ідейного забарвлення – у кривдника селян стріляє представник робітничого класу, а не виходець із дворян. Він доручив здійснити теракт Качурі, але той розгубився, оскільки не знав ні Оболенського, ні його розпорядку дня, ні самого Харкова. Гершуні знав, що така необізнаність бойовика може призвести до провалу операції, як і те, що Качура до вступу в БО ПСР сам вів агітацію серед київських робітників за здійснення терористичних заходів проти представників влади, нахвалявся убити Победоносцева. Один з його товаришів-робітників, Чепегін самостійно вирішив убити начальника Київського жандармського управління В.Д. Новицького, але, не знаючи його, розрядив револьвер у першого зустрічного високого військового чина – генерала Вейса. Гершуні сказав Качурі, що поїде до Харкова разом з ним та допоможе йому здійснити теракт, до того ж там діє спеціальне “Розвідувальне бюро”, яке збирає всі відомості про губернатора.

24 липня обидва вони приїхали до Харкова. Керівник Бойової організації есерів дотримувався суворої конспірації, пильно слідкував за Качурою й зустрічався з ним на приміських залізничних станціях, де передавав терористові гроші на придбання зброї, набоїв і нової одежі. На

зустрічі, яка відбулася 26 липня на станції Дергачі, Гершуні продиктував Качурі текст листа, в якому той мав викласти мотиви вбивства губернатора Оболенського. Разом з вироком БО ПСР цей лист мав стати відомий усім громадянам імперії. Гершуні запевнив бойовика, що із семи куль шість будуть отруєними, але краще влучити в губернатора першою, бо вона містить найбільше отрути. На револьвері мають бути вигравірувані слова: “Смерть царському катові”. Теракт, заявив Гершуні, необхідно здійснити 29 липня у саду “Тіволі” під час вистави в театрі.

Коли Х. Качура прийшов туди, то побачив останнього, який сидів на лавці. Коли бойовик підсів до нього, Гершуні сказав, що князь зараз у театрі й кращий шанс для його вбивства навряд чи випаде. В антракті між другою та третьою дією вистави Оболенський вийшов із театру під руку з якоюсь дамою і попрямував до лавки, де сиділи його вбивці. Гершуні раптово й непомітно зник, а губернатор, не доходячи кілька кроків до Качури, повернув назад. Качура пішов за Оболенським. Він не хотів стріляти губернатору у спину і чекав, поки той повернеться до нього обличчям. Це сталося біля театру. Качура вихопив револьвер й хотів вистріляти, але між ним та Оболенським раптово з’явився якийсь перехожий. Бойовик почав пересуватися вправо й зробив постріл у губернатора. Качура схибив, і в той же час на нього напали поліцейські, які хотіли відібрати у зловмисника зброю. В процесі боротьби терорист встиг зробити ще чотири постріли, одним з яких було поранено харківського поліцеймейстера Безсонова. Х. Качуру було схоплено на місці. У кишені його одягу знаходився смертний вирок Бойові організації І.М. Оболенському, на браунінгу було зроблено написи, про які говорив напередодні замаху Гершуні. Останньому вдалося утекти не лише з місця теракту, а й взагалі з Харкова.

Замах на Оболенського було широко висвітлено в есерівських засобах інформації. Вийшла у світ спеціальна брошура «Чому стреляли в харківського губернатора» та багато прокламацій і відозв з цього приводу, в яких друкувалися фотографії Х. Качури, а сам він називався “народним героєм”. Однак цей “захисник народу”, якого було спочатку засуджено до смертної кари, подав 15 липня 1903 р. прохання про помилування. До того ж сам Оболенський просив залишити терористу життя. Х. Качура у в’язниці розповів усе, що знав про Г. Гершуні й БО ПСР. Щоправда, зробив останній це, коли йому показали фото заарештованого Гершуні та ще і в наручниках, оскільки він панічно боявся “головного терориста”. Есери не хотіли компрометувати свою Бойову організацію й тривалий час мовчали про те, що Х.Качура – зрадник, залишаючи його в когорті “незламних та самовідданих борців за народну справу”¹.

Відразу ж після невдалого замаху на Оболенського Гершуні виїхав за кордон, де зустрівся з членами ЦК партії есерів. Ті запитали останнього про причини провалу операції, й керівник БО спокійно відповів, що головною зброєю тероризму слід обрати вибухівку, яку успішно застосовували народовольці, а не револьвери². Бомбовий тероризм складніший, вимагав спеціальних фахівців та більших коштів, але був ефективнішим, хоча при його застосуванні майже неодмінно мали гинути і випадкові люди.

Тоді ж Гершуні представив Центральному комітету партії есерів Азефа в найкращому світлі й домігся призначення його своїм заступником. Останній відразу ж після вбивства Сипягіна познайомився з М. Гоцом і справив на нього хороше враження, але насамперед рекомендації Гершуні відкрили провокатору широкі перспективи у Бойовій організації ПСР. Авторитет його сприяв Азефові в здійсненні карколомної кар'єри в есерівській партії. Він, хоча й був підозрюваний у зраді, остаточно був викритий лише після смерті Гершуні в 1908 р.

Азеф звернувся до департаменту поліції з проханням дозволити йому ввійти до складу БО есерів. Діставши згоду, він провів у Києві у жовтні 1902 р. нараду бойовиків, куди привіз цілу групу філерів на чолі з Медниковим. У цій нараді взяли участь Гершуні, Мельников, Крафт. Після цього Бойова організація ПСР опинилася у полі зору жандармів та поліції, які зрозуміли, хто такі есери і те й що вони продовжують справу народовольців, але в інших умовах.

Агент департаменту поліції Азеф, який регулярно інформував своє керівництво про діяльність есерів, приховував свідчення про терористичну діяльність Гершуні, промовчав про наміри вбити міністра внутрішніх справ Сипягіна, а коли теракт було здійснено, він доповів лише, що Гершуні пересилає з Європи якусь літературу, але заарештовувати його не варто. Не попередив Азеф ДП і про підготовку останнім замаху на харківського губернатора Оболенського, хоча й знав про це заздалегідь. У першій половині червня 1902 р. він повідомив своє керівництво про БО партії соціалістів-революціонерів та згадав про роль Г. Гершуні в організації есерівського тероризму. Згідно з донесенням таємного агента департаменту поліції, сам Гершуні безпосередньої участі у терактах не брав, а лише їздив по Росії й вербував з молоді бойовиків. Інші члени організації займалися “топографією”, тобто вистежували осіб, на яких планували замах, вивчали місцевість і т. ін. Азеф повідомив, що терористи готують замах на міністра внутрішніх справ В. Плеве, але оскільки це зробити за допомогою стрілецької зброї дуже складно, то члени БО ПСР застосують “бомбовий тероризм”. Для цього їм вибухівку готують за кордоном колишні народовольці – у США в минулому катеринославський народник Б. Рейнштейн та у Швейцарії член харківського народовольчого терористичного гуртка 80-х рр. XIX ст. І. Мейснер, які на той час були членами партії есерів.

Азеф не міг не видавати поліції окремих терористів і робив це час від часу. В 1903 р. було заарештовано у Києві кілька підручних бойовиків, які й розповіли про Бойову організацію есерів та справжню роль в підготовці тероризму її керівника Гершуні. Департамент поліції й особливо С. Зубатов були обурені діями Азефа, але залишили його і далі виконувати функції поліцейського інформатора.

Для багатьох царських урядовців усі терористи були анархістами, як писав, приміром, у своїх спогадах С.Ю. Вітте про вбивство М. Боголепова та Д. Сипягіна. Охранка звернула увагу на те, що багато бойовиків, хоча й не були за національністю українцями, мали тісні зв'язки з Україною: навчалися у Київському університеті, мешкали в Києві, Харкові, Катеринославі та інших містах, куди завжди приїздили після терактів як вдалих, так і невдалих. Азеф не видав поліції Гершуні, а назвав

головним терористом М. Мельникова, якого було заарештовано у Києві. До рук поліції потрапили практично всі активні члени БО ПСР: Григор'єв, Юрковська, Вайценфельд, Ремяннікова. Схоплені на місці терактів з подачі Азефа, вони розповіли жандармам більш детально, ким є насправді Гершуні³. Звістка про самого небезпечного терориста в Російській імперії дійшла до царя, й Микола II заявив жандармським та поліцейським чинам, що того, хто заарештує Г. Гершуні, він озолотить і дасть найбільшу пенсію. Про це 14 лютого 1903 р. сповістив начальника Київської охоранки О.І. Спиридова завідуючий зовнішнім спостереженням департаменту поліції Є.П. Медников. Він висловив сподівання, що вони це зроблять, оскільки, за його даними, керівник БО есерів перебуває десь у районі Києва-Чернігова⁴.

“Диктатор” Бойової організації розумів, що вкрай необхідно продовжити терористичну боротьбу з високими чинами Російської імперії, щоб піднести престиж терористів, не втратити авторитету ЦК та тримати в напруженні владу й суспільство. 27 березня 1903 р. БО ПСР винесла смертний вирок уфимському губернатору Богдановичу за криваву розправу над страйкуючими златоустовськими робітниками. Планувалося доручити цю справу Азєфові, який мав привезти терористів із-за кордону, але очолив цю операцію Гершуні. Все мало відбутися за старим сценарієм: з револьверами і вибоком Бойової організації партії. Виконавцем теракту було призначено одного із членів місцевої терористичної есерівської організації, слюсаря місцевих залізничних майстерень Є.Д. Дулебова.

6 травня 1903 р. у людному місці – міському парку – кількома пострілами з браунінга був убитий Богданович. Поряд з ним було знайдено пакет, в якому лежала записка про винесення БО ПСР смертного вироку уфимському губернаторові. Бойовики зникли з місця злочину й виїхали на південь країни, зокрема Є. Дулебов та Г. Гершуні до Києва, який останній добре знав і де у нього було багато помічників. Звідти керівник Бойової організації есерів планував перебратися в Смоленськ та виїхати за кордон.

Провокатор Азеф видав поліції майже всіх підручних Гершуні, які були заарештовані саме у Києві. 13 травня 1903 р. там було схоплено й останнього, але допомогли в цьому жандармам місцеві агенти. Один з них, студент Розенберг, зайшов до відомої київської есерки Розалії Рабинович і помітив, що та поспішно сховала якусь телеграму. Він одразу ж кинувся до начальника охоранки, жандармського ротмістра О. Спиридовича та доповів, що соціалісти-революціонери чекають якогось “гостя”. Останній негайно приїхав до начальника поштового телеграфного округу й дізнався про текст телеграми, яку отримала Рабинович. У ній зазначалося: “Тато приїде завтра хоче побачити Федора Дарниченка”. В своїх спогадах Спиридович написав, що відразу ж здогадався: тато – Гершуні, Федір – есер, який мав його зустрічати, а Дарниченко – назва залізничної станції Дарниця⁵. Київська охоранка направила на всі вокзали своїх людей для зустрічі керівника БО ПСР. Гершуні згадував пізніше, що інстинктивно боявся Києва, але поїхав у Дарницю. Не зустрівши там потрібної людини, він наступним поїздом приїхав на станцію Київ-2, де його відразу заарештували поліцейські⁶. В портфелі Гершуні було

знайдено рукописну прокламацію про те, чому та як терористи вбили Богдановича. ЦК есерів, як завжди, опублікував повідомлення у газеті “Революционная Россия” про вбивство в Уфі місцевого губернатора. Це був останній теракт, який організувала й успішно здійснила Бойова організація ПСР під проводом Г. Гершуні. Його негайно відвезли у Старокиївський поліцейський відділок і насамперед закували в кайдани. Робилося це так поспішно, що арештантові було серйозно пошкоджено ногу, й він після цього кульгав до кінця життя.

14 травня начальник Київського охоронного відділення О.І. Спиридович надіслав директору департаменту поліції О.О. Лопухіну телеграму про арешт Гершуні у Києві. Очевидно, останньому, який рік тому обіймав посаду прокурора Харківської судової палати, було приємно, що найнебезпечнішого терориста імперії його підлеглі затримали саме в Україні. На ім'я самого О. Спиридовича надійшло більше 20 поздоровчих телеграм і листів з нагоди арешту Г. Гершуні. Що ж до високої винагороди, яку Микола II обіцяв за арешт керівника есерівської Бойової організації, то начальнику київської охоранки ротмістру Спиридовичу було присвоєно чин підполковника ⁷.

Звістка про арешт Гершуні швидко розлетілася по всій імперії. Як згадувала генеральша О. Богданович, 25 травня 1903 р. в неї обідали столичний генерал-губернатор М.В. Клейгельс, один з керівників Державного банку О.П. Нікольський та товариш міністра внутрішніх справ О.С. Стишинський, які з великим задоволенням і радістю говорили про арешт у Києві головного терориста Г. Гершуні – організатора замахів на віленського та харківського губернаторів В.В. Валя й І.М. Оболенського та убивств міністра внутрішніх справ Д.С. Сипягіна й Уфімського губернатора Н.М. Богдановича ⁸.

З Києва Гершуні 16 травня відправили до столиці, де він перебував у Петропавлівській фортеці. В лютому 1904 р. Петербурзький військово-окружний суд розглянув справу останнього та його соратників, у яких керівник БО ПСР сильно розчарувався (Григор'єв, Качура й інші виявилися зрадниками та всю вину поклали на свого колишнього кумира). Гершуні засудили до смертної кари, яку було замінено на довічне ув'язнення. Після перебування у Шліссельбурзькій фортеці, Бутирській в'язниці терориста вислали до Сибіру. Перебуваючи в Акатуєвській тюрмі, він утік 13 жовтня 1906 р. й через Японію потрапив до США. Звідти, незважаючи на інтенсивні пошуки жандармів, поліції та прикордонників, Гершуні перебрався до Швейцарії, де й помер. У 1908 р., як і переважна більшість теоретиків та організаторів терористичних заходів, він відійшов від тероризму, зайнявся суто партійною роботою й мав великий вплив на діяльність ЦК партії есерів. Відразу ж після арешту Гершуні виїхала за кордон і його соратниця по пропаганді тероризму та створенню Бойової організації Брешко-Брешковська. Місце Гершуні на посаді керівника БО ПСР зайняв Азеф, а практичною роботою займався фактично Б.В. Савинков. З 1903 р. есерівський тероризм перейшов від так званого “револьверного” до “бомбового”.

Хоча були й спроби застосувати старовинну зброю, якою користувалися фанатично налаштовані бойовики. Одну з таких спроб здійснила есерка Фрума Фрумкіна. Сталося це в Києві, де діяла невелика група

соціалістів-революціонерів, яка складалася тільки з євреїв. Перебуваючи під впливом Г. Гершуні, вони марили тероризмом. Він зумів їх переконати, що для євреїв у революційному русі важлива не кількість учасників, а їх значимість.

У травні 1903 р. терористка Ф. Фрумкіна приїхала з Мінська до Києва, щоб передусім налагодити роботу друкарні. За наказом начальника київської охоранки О. Спиридовича, на її конспіративну квартиру нагрянули жандарми. Фрумкіна зустріла їх брудною лайкою, а на О. Спиридовича кинулася з кухонним ножом. Коли її доставили до в'язниці, вона заявила, що вбивати начальника охоранки не мала наміру, оскільки це для неї дуже незначна постать. Київське ГЖУ добре знало про наміри Ф. Фрумкіної здійснити теракти проти мінського жандармського офіцера та одеського градоначальника.

Ф. Фрумкіна все ж таки здійснила теракт проти начальника Київського губернського жандармського управління В. Д. Новицького. Вона попросилася 27 травня 1903 р. на допит до генерала. Своїми розмовами і похвалами на його адресу, який саме тоді був звільнений Плеве з посади начальника ГЖУ й передавав справи своєму наступникові, терористка приспала пильність досвідченого жандарма і завдала йому удару ножом у шию. Спиридович та жандарми, які ввірвалися до кабінету, скрутили Фрумкіну, незважаючи на її шалений опір. Пояснюючи свої дії, есерка заявила: “Терористичні акти є поки що в безправній Росії єдиним засобом хоча б якось приборкати видатних російських насильників”⁹. Ф. Фрумкіна була незламною терористкою з есерівського середовища. Пізніше вона накинулася з ножом на начальника Московської пересильної тюрми Метуса, зробила спробу замаху на московського градоначальника Рейнбота і поранила начальника Бутирської тюрми Багрецова. Врешті-решт, 11 липня 1907 р. останню стратили. Її нестримний потяг до тероризму пояснювали двома причинами: психічним захворюванням та потворною зовнішністю, через яку вона викликала огиду у всіх людей, окрім її поплічників-бойовиків.

4 червня 1903 р. в центрі Петербурга на видавця і редактора чорносотенської газети “Знамя” П. О. Крушевана з ножом накинувся колишній студент Київського політехнічного університету Дашевський. Сам постраждалий затримав терориста, який на допиті заявив, що в такий спосіб хотів помститися відомому чорносотенцю за єврейський погром у Кишиневі.

Азеф продовжив підготовку намічених Г. Гершуні замахів на міністра внутрішніх справ В. К. Плеве й М. В. Клейгельса, який з 24 грудня 1903 р. був призначений київським, подільським і волинським генерал-губернатором та переїхав з Петербурга до Києва. Якщо Плеве був об'єктом № 1 для Бойової організації есерів, то Клейгельс, про якого неохвально відгукувався С. Вітте, а газета “Діло” писала, що він є “запеклим реакціонером і другом поляків”¹⁰, міг стати жертвою терористів насамперед тому, що після кожного невдалого замаху на міністра бойовики збиралися в Києві, розробляли нові плани, а щоб не втратити остаточно свого авторитету, задовольнялися вбивством хоча б місцевого генерал-губернатора.

Азеф був дуже сміливим та винахідливим у своїх планах, але надзвичайно обережним і нерішучим в їх здійсненні. Це, а також його тривала

відсутність за кордоном для членів БО були незрозумілими. Вони, природно, не знали, що їх жорстокий та суворий керівник був агентом департаменту поліції й водночас керівником партії есерів. Увійшовши до складу Центрального комітету ПСР, Азеф практично задовольнив свої амбіції, ставши лідером однієї з популярних і впливових політичних партій Російської імперії, яка здійснила найгучніші терористичні акти проти впливових урядових осіб. Роль агента департаменту поліції втратила для нього колишню привабливість, зводила нанівець роль вершителя людських дол, чим Азеф пишався раніше. Він почував себе неоднозначно: прагнучи очолити та здійснити терористичні акції, які збурили б усе суспільство, він, з іншого боку, мав попереджувати замах на високих царських сановників, оскільки вважався найкращим агентом й отримував досить високу плату в департаменті поліції.

Нині у російській історичній літературі з'явилися свідчення, що Є. Азеф був німецьким шпигуном і, організовуючи вбивства міністрів, представників влади на місцях, завдавав шкоди Російській імперії. Хоча готуючи вбивство Плеве, який підштовхував Росію до війни з Японією, Азеф об'єктивно робив спробу врятувати царизм від неминучої катастрофи.

Б. Савинков зібрав своїх бойовиків, які не працювали з Гершуні, за кордоном, де він зустрівся в Женеві з М. Гоцом, а потім з Є. Азефом. З останнім вони обговорювали запланований замах на Плеве й наявність людей, здатних здійснити теракт. У Німеччині Азеф виклав Савинкову детальний план убивства міністра внутрішніх справ, який мешкав у Петербурзі, в приміщенні департаменту поліції, на Фонтанці, 16 і щоденно їздив у Зимовий палац, Царське Село та Петергоф з доповіддю до Миколи II. Убити Плеве вдома чи в міністерстві було неможливо, тому вирішено було зробити це на одній із петербурзьких вулиць, підірвавши його карету бомбою. Пізніше Азеф планував використати навіть таке нове для того часу досягнення, як автомобіль, кинувши з його вікна на ходу вибухівку в екіпаж міністра. Для цього необхідно було влаштувати постійне спостереження за пересуваннями карети Плеве. Оскільки останній мав численну охорону, а по Петербургу постійно снували не лише жандарми і поліцейські, а й філери та агенти охоранки, нагляд за ним мали здійснювати люди, які весь день перебували на вулиці: візники, торговці газетами, різним дрібним крамом і т. ін. Таку форму стеження за міністром Азеф запозичив у С. Зубатова. Щоправда, той використовував її для виявлення революціонерів. Бойовикам здійснити таку справу було складніше, аніж агентам охоранки, оскільки вуличних торговців розганяла поліція, а також конкуренти.

Готуючи замах на Плеве, терористи широко використовували вуличне спостереження за часом виїзду міністра з департаменту поліції, маршрутами його пересування по столиці та ін. Робили це візники, а також дрібні торговці, які весь час перебували на вулиці й практично не викликали підозри ні в поліції, ні у переодягнених філерів. Б.В. Савинков стверджував, що раніше цим не займалися ні бойовики Гершуні, ні члени "Народної волі". Проте добре відомо, що такі методи стеження за потенційними жертвами застосовували ще київські терористи Осинського, а потім – убивці Олександра II. Щоправда, есери робили це

дуже ретельно та професійно, і про пересування Плеве вони невдовзі знали вже все.

Замах на міністра було вирішено зробити 18 березня 1904 р. Але терористи зірвали його. Д. Боришанський, котрий стояв біля воріт, з яких мала виїхати карета Плеве, почав раптом тікати, бо йому здалося, що філери хочуть його схопити. По дорозі на міністра чатував з бомбою візник Є. Сазонов. Він спочатку не помітив умовного сигналу Мацеєвського, а коли карета Плеве під'їхала досить близько, не встиг швидко дістати семифутовий снаряд, що лежав у нього під фартухом на колінах. На перший погляд, теракт не вдаввся через нерішучі дії бойовиків, а насправді цьому посприяв поліцейський агент та водночас голова Бойової організації есерів Азеф. Він розумів, що потрібно служити обом сторонам: і рятувати міністрів, й убивати їх. На відміну від Гершуні, Азеф завжди тримався подалі від терористів, які ніколи не знали його місцезнаходження. Після невдалої теракції проти міністра бойовики втекли до Києва, де 1 квітня під головуванням Б. Савинкова провели нараду. Вирішено було здійснити два теракти – проти Плеве у Петербурзі та проти Клейгельса в Києві.

Б. Савинков не знав місця перебування Азефа і вважав, що без керівника БО ПСР терористам не під силу вбити міністра. Він вирішив за доцільне спробувати спершу вбити Клейгельса й, одержавши необхідний досвід організації теракту, насамперед опанувавши вибухову техніку, після цього здійснити основне завдання – реалізувати замах на Плеве у Петербурзі.

Весною 1904 р. в Одесі зібралось засідання ЦК партії есерів, яке після тривалих дебатів вирішило, що Бойова організація не зможе вбити міністра і над нею потрібно встановити контроль Центрального комітету. Але лідери партії, що жили за кордоном, зокрема Гоц – ідейний керівник тероризму, не ухвалили таке рішення. Практичну організацію есерівського тероризму в Росії продовжував самостійно здійснювати Азеф.

У період підготовки теракту на київського генерал-губернатора до Києва приїхав Азеф, який нагадав, що першочерговою справою бойовиків є ліквідація Плеве. Члени БО есерів приходили до тероризму кожен своїм шляхом, але кожен з них бачив у ньому мету свого життя, найефективнішу форму політичної боротьби, своєрідну моральну та релігійну жертву. Тероризм робив бойовиків не лише спільниками, а своєрідним братством. Група Савинкова була більш згуртована й віддана тероризму, ніж члени БО ПСР Гершуні. “Наша Запорозька Січ, наше лицарство було просякнuto таким духом, – заявляв бойовик Є.Сазонов, – що слово “брат” недостатньо яскраво виражало сутність наших відносин”¹¹.

Однак цього виявилось замало, щоб успішно здійснювати теракти. Окрім боротьби з жандармами і поліцією, провокаторами, якою керувала Бойова організація, необхідна була відповідна підготовка й досконале володіння вибуховими пристроями. Ті, хто виготовляв вибухівку, робили це не зовсім кваліфіковано та постійно перебували під загрозою смерті. 31 березня 1904 р. в процесі підготовки замаху на Плеве підірвався на бомбі й загинув фанатик тероризму О. Покотилів. Азеф направив після цього до Харкова техніка організації М. Швейцера, щоб той виготовив у земській лабораторії пуд динаміту. Бомби для замаху на міністра виготовлялися і в Одесі. Пізніше Азеф відкрив динамітні лабораторії за

кордоном. Коли у ніч на 26 лютого 1905 р. Швейцер виготовляв чергову бомбу, його розірвало вщент. Вибухи бомб та снарядів, які готували есери для “центрального” терору, були частими. Важко порахувати, скільки всього було висаджено в повітря вибухівок, які виготовили або планували використати місцеві бойовики.

У 1906 р. в Києві, на Подолі, у готелі “Купеческом”, де оселилася молода єврейка Фрейга Каплан, розірвалася саморобна бомба. Виявилося, що вона з двома подругами хотіла підкласти бомбу київському генерал-губернатору. Але, не маючи ніякої підготовки, випустила її з рук і дістала серйозну контузію й поранення. 30 грудня Київський військово-окружний суд засудив неповнолітню невдачу-терористку Ф. Каплан на довічне ув'язнення.

Азеф схвально ставився до мимовільних вибухів і загибелі тих, хто готував вибухові пристрої для терористів, та повідомляв департамент поліції, що, можливо, це налякає революціонерів і вони припинять займатися виготовленням “бомб”.

Попри численні невдачі, невміння володіти вибухівкою й зброєю взагалі, бойовики продовжували здійснювати теракти. Азеф мав знищити Плеве, хоча той і був його шефом, насамперед як зятятого антисеміта. Та й в усіх верствах суспільства міністр викликав невдоволення та антипатію.

Тероризм, який здійснювала Бойова організація, називався центральним і був спрямований проти високих посадових осіб. Взагалі на початку ХХ ст. тероризм, який здійснювали есери, складався фактично з двох шарів. БО ПСР здійснювала теракції проти найвищих державних сановників. Місцеві терористичні групи були виконавцями “низового терору”, який був спрямований проти представників провінційної влади всіх рівнів. Соціалісти-революціонери не сподівалися, що найгучніші теракти стануть поштовхом до всенародної революції та повалення самодержавства, як це проголошували народники. Колишній народовець й один із засновників партії есерів Х.Й. Житловський заявляв, що революціонери зможуть перемогти лише поєднавши тероризм з масовим народним рухом. Інакше кажучи, соціалісти-революціонери були переконані, що боротьба з самодержавством досягне успіху, коли в терористичну діяльність включиться якомога більше людей. Однак коло терористів було обмежене, тому Б. Савинков займався залученням до організації нових бойовиків. На есерівську молодь великий вплив мав масовий тероризм у Македонії. Один з відомих бойовиків, який тривалий час мешкав у Катеринославі, І.Каляєв писав у 1904 р. Б. Савинкову в Харків: “Ось дивись – Македонія. Там терор масовий, там колишній революціонер – терорист, а у нас? П'ять, шість чоловік і все... Решта в мітинговій роботі. Та хіба есер може працювати мирно? Адже есер без бомби вже не есер. І хіба можна говорити про тероризм та не брати у ньому участі? О, я знаю... по усій Росії розгориться полум'я. Буде й у нас своя Македонія. Селянин візьметься за бомбу. І тоді – революція...”¹².

Значна частина членів БО ПСР були далекі від політики, яку проповідували соціалісти-революціонери, а просто мріяли здійснити якомога гучніший теракт. Особлива боротьба точилася серед терористів за честь стати вбивцею Плеве. Готуючись до цього замаху, Бойова організація

поповнилася новими терористами. Найбільш фанатично орієнтованими серед них були І. Каляєв, Є. Сазонов та уродженка Полтавщини Дора Брильянт (двоюродна сестра радянського діяча Г. Я. Сокольникова). Вся їхня революційна боротьба зводилася до тероризму, який був для них і особистою трагедією, й подвигом, і чудовою агітацією для молоді, перед якою блякли моральні питання на тему “не вбий”.

Слід зазначити, що на початку ХХ ст. до лав бойовиків активно включалися молоді жінки й дівчата. Вони становили майже третину БО есерів та четверту частину всіх терористів у Російській імперії¹³. Як й у ХІХ ст., жінки не могли посісти чільні місця в політичному устрої держави, реалізувати свій інтелектуальний потенціал, і це було основною перепоною для їх самоутвердження у житті й суспільстві. Паралельно з цим швидко йшов процес змін у сімейному житті, поширення грамотності серед жінок, прагнення їх зрівнятися з чоловіками в правах тощо. Єдине, що відрізняло терористок ХХ ст. від їхніх попередниць – учасниць народницького тероризму, останні не приховували своїх прізвищ, а члени бойових есерівських груп переважно були відомі жандармам та поліції лише під партійними кличками.

Замах бойовиків на Плеве було призначено на 8 липня 1904 р. У ньому безпосередньо повинні були брати участь чотири метальники: перший пропускав карету міністра й перешкоджав їй повернути назад; другий мав кинути бомбу; третій – зробити це в разі, якщо вибухівка не спрацює, а четвертий – кинути бомбу в разі невдачі двох попередніх терористів. Першим метальником був призначений Боришанський, другим – Сазонов, третім – Каляєв і четвертим зовсім молодий бойовик – Сікорський. Д. Брильянт зажадала обов'язково взяти участь у теракті проти Плеве та віддати своє життя за терористичні ідеали. Однак її письмові прохання на ім'я Азефа й Савинкова залишилися без уваги, і вона подалася до Харкова. З Петербурга виїхав Азеф та інші члени Бойової організації ПСР.

8 липня замах на міністра не вдався. Метальники запізнилися й не прибули вчасно на відведені їм місця. Лише Каляєв прибув вчасно і, тримаючи у руках бомбу, дивився на карету Плеве, що проїхала мимо. Раніше він ходив петербурзькими вулицями та сподівався, що випадково зустріне карету міністра внутрішніх справ і вб'є його. Тепер бойовику така нагода випала, але він не кинув бомби, оскільки боявся, що замах буде невдалим.

Б. Савинков переніс здійснення теракту проти Плеве на 15 липня 1904 р. Цього разу Сазонов з 4 метрів кинув бомбу в карету міністра, який разом зі своїм кучером загинув на місці. Цей гучний теракт не був таким героїчним, як його представляли есери. Бойовики покидали свої бомби у воду й повтікали з Петербурга. Каляєв вечірнім поїздом виїхав до Києва, а Савинков – у Варшаву, де його чекав Азеф. Сікорського взагалі ніде не змогли знайти і сумнівалися в участі останнього у теракті. Однак поліція усе ж затримала його. Є. Сазонову, який був лише поранений, зробили в Олександрійській лікарні операцію й віддали разом із Сікорським та їхніми підручними під суд. Убивцю Плеве засудили до довічної каторги. Сазонов 1910 р., як і більшість терористів, покінчив життя самогубством.

Дізнавшись про це, студенти Петербурга створили терористичну “Сазоновську групу партії соціал-революціонерів”. До неї входили й уродженці України, приміром полтавчанин О. Фатєєв. Вони перебували під контролем поліції та не зробили навіть спроб вчинити якийсь теракт. Лише восени 1913 р. члени організації заговорили про доцільність організації замаху на петербурзького градоначальника і відразу ж у ніч на 15 жовтня всі були заарештовані.

Суспільство сприйняло вбивство міністра, якого вважало “диктатором” та гнобителем усіх верств населення, в основному схвально. Саме тому Сазонова було засуджено не до смертної кари, а лише до довічної каторги. Вбивство таких постатей, як Плеве, сприймалося урядовцями в глибині душі позитивно. Для когось відкривалися перспективи просування по службі, для інших – помста за завдану колись образу. Начальника Київського ГЖУ Новицького звільнив з цієї посади Плеве, й він був задоволений, що з ним поквиталися есери. До того ж жандармський генерал пустив чутку, що свого часу міністр влаштував убивство уфимського губернатора Богдановича. Взагалі могло скластися враження, що на початку есерівського тероризму його жертвами ставали міністри, яких “замовляли” інші високі посадові особи. Відомий радянський письменник Ю. Семенов у своєму романі “Горіння” впевнено стверджував, що всі теракти в 1901–1904 рр. було організовано поліцією.

Як свідчать документи, теракт проти Плеве можна було відвернути і причому київській охоранці. В грудні 1903 р. генерал з Харківського губерньського жандармського управління О.В. Герасимов телеграфував начальнику Київського охоронного відділення О. Спиридовичу про підготовку місцевою організацією есерів замаху на міністра, приїзд у Київ брата бойовика І. Сазонова та інші відомості, які були проігноровані¹⁴.

В Швейцарії й Франції есери-терористи святкували свою перемогу – вдалий замах на Плеве. Саме після нього, як стверджував жандармський генерал О. Герасимов, “почався швидкий розпад центральної влади в імперії, який чимдалі посилювався”¹⁵. Останній був переведений з Харкова до Петербурга, очолив столичну охоранку і бачив усе на власні очі.

Тероризм був визнаний головною формою політичної боротьби соціалістів-революціонерів. У серпні 1904 р. було підготовлено новий статут БО ПСР, яку очолив Є. Азеф. Він замінив написаний Г. Гершуні проект аналогічного документа. Після успішного теракту проти Плеве есери визнали тероризм вершиною революційної боротьби та єдиним шляхом, який веде до перемоги над самодержавством. Партію соціалістів-революціонерів терористи неофіційно перейменували на “партію терору” й заявили, що не есери повинні боятися царських властей, а власті – їх. Усі ці рішення ухвалювалися за кордоном. Саме там було проведено низку нарад, на яких бойовики ухвалили здійснити теракти проти петербурзького генерал-губернатора Клейгельса і великого князя Сергія Олександровича, який з 1891 р. обіймав посаду московського генерал-губернатора. Вирішено було направити до Петербурга Швейцера, до Москви – Савинкова та до Києва – Боришанського. Керівники цих терористичних груп мали поповнити їх бойовиками, залучаючи на місцях нових людей, організовувати нагляд за потенційними жертвами й убити їх на вулиці за допомогою бомб. Наприкінці 1904 р. терористи виїхали в призначені пункти.

Найбільш активно діяла група Савинкова, до складу якої входив Каляєв з паспортом українського селянина Йосипа Коваля з Поділля, Д. Брильянт, яка спеціально прибула до Москви з України, П. Куликовський та інші бойовики з БО. Члени московської есерівської організації не залучалися до цієї справи. Вони встановили, що великий князь мешкає на Тверській площі, й простежили шляхи його переміщення по Москві, час перебування у Кремлі. Петербурзька та київська терористичні групи зробили ставку на місцевих есерів і не виконали поставлених перед ними завдань.

Суттєву роль у розвитку есерівського тероризму відіграла “кривава неділя” 9 січня 1905 р., коли царські війська розстріляли мирну делегацію робітників, які хотіли вручити Миколі II петицію про свої нужди, під проводом уродженця Полтавщини попа Г. Гапона. Бойова організація ПСР не помстилася головним дійовим особам цієї трагедії, а продовжувала виконувати поставлені ще раніше завдання.

У Петербурзі М. Швейцер наwerbбував нездатних до тероризму есерів, частина з яких, зрозумівши, що їх чекає, розбіглась. Убити петербурзького генерал-губернатора в установлений термін бойовики не могли, бо цю посаду Д. Трепов обійняв лише із середини січня 1905 р., а до цього він працював у Москві. Есерам-терористам вдалося випадково вислідити лише пересування по Петербургу міністра юстиції М.В. Муравйова. Бойовики хотіли здійснити на нього замах та таким чином відплатити царським властям за “криваву неділю”, але, поки вони готувалися, Муравйова було звільнено з цієї посади, і його убивство вже не мало б того ефекту й значимості, як коли б він був міністром. У Києві група БО есерів взагалі зазнала повного краху. Боришанський залучив до вбивства новопризначеного київського генерал-губернатора Клейгельса подружжя місцевих есерів. Козаків, які невдовзі відмовилися брати участь у терористичних акціях. Перебуваючи в безвихідному становищі, Боришанський вирішив дочекатися, коли по Хрещатику проїде губернаторська карета, та власноручно кинути у неї бомбу. Наприкінці січня 1905 р. останній із готовим до вибуху снарядом вийшов на Хрещатик і почав чекати Клейгельса. Для нього це була знайома робота, оскільки, полюючи на Плеве, він годинами чекав свою жертву. Генерал-губернаторові пощастило. Терорист більше години проходив по Хрещатику й, врешті-решт, пішов додому, а через п'ятнадцять хвилин центральною вулицею Києва проїхала карета Клейгельса. Зрозумівши, що самотужки він нічого не вдіє, Боришанський виїхав до Петербурга. Групі Савинкова Азеф поставив завдання вбити великого князя Сергія Олександровича насамперед тому, що він був затятим антисемітом. В одній з московських газет Савинков прочитав, що 2 лютого 1905 р. у Великому театрі відбудеться спектакль, організований дружиною великого князя на користь Червоного Хреста. І. Каляєв і П. Куликовський із зарядженими Д. Брильянт бомбами мали здійснити замах на Сергія Олександровича. Куликовський кудись зник, а Каляєв, зустрівши карету великого князя, не кинув вибухівку, оскільки в ній він побачив княгиню та двох дітей. 4 лютого 1905 р. той же Каляєв на території Кремля кинув бомбу в карету великого князя Сергія Олександровича, а сам був заарештований. П'ятий син Олександра II розділив долю батька і загинув від рук теро-

ристів. Суд засудив Каляєва до смертної кари, й у ніч на 10 травня 1905 р. його було повішено в Шліссельбурзькій фортеці.

Будь-який теракт вимагав відповідних витрат. Так, убивство великого князя обійшлося есерам у 7 тис. руб.¹⁶ Ця терористична акція, яку виконували кращі члени Бойової організації ПСР, зайвий раз довела, що тероризму притаманні негативні об'єктивні та суб'єктивні риси. Один з бойовиків – П. Куликовський – через страх, нерішучість двічі уникав участі в теракті. Але він не хотів “знеславити” своє ім'я й вирішив здійснити терористичний акт на якусь високу особу. Московські есери доручили йому вбити градоначальника П. Шувалова, який був у Москві людиною новою, бо незадовго перед тим приїхав з Одеси. 28 липня 1905 р. П. Куликовський потрапив на прийом до градоначальника та вбив його. Коли бойовик перебував на каторзі, виявилось, що він душевнохворий і просив у товаришів по партії отрути.

На початку 1905 р. вищі жандармське та поліцейське начальство отримало відомості про підготовку БО ПСР серії терактів проти найвищих у державі сановників. Розроблена ця акція була керівниками есерівської партії і приурочувалася до 24-ї річниці з дня вбивства 1 березня 1881 р. народовольцями імператора Олександра II. Щорічно в той день біля церкви при Петропавловській фортеці збиралися на панахиду представники найвищої влади Російської імперії. За задумом терористів, саме у той момент мав відбутися масовий теракт – вибух кількох “бомб”, який би обезглавив увесь російський уряд як акт помсти за страту в 1881 р. п'яти царевбивць. Загинути мали в першу чергу столичний генерал-губернатор, командуючий військовим округом, князь Володимир, міністр внутрішніх справ О.Г. Булігін та ін.

Бомби для цього масштабного теракту виготовляв член БО есерів М.І. Швейцер у петербурзькому готелі “Бристоль”. Однак 26 лютого, о 4-й годині ранку стався вибух “бомб”, внаслідок чого бойовик загинув, а найгучніша теракція провалилася. Поліція вирішила негайно діяти проти терористичної групи, застосувавши випробуваний часом досвід провокації. Продовжувач цієї справи, в якій досяг найбільших успіхів у 80-х рр. XIX ст., інспектор секретної поліції Г.П. Судейкін, завідуючий політичною частиною департаменту П.І. Рачковський (обидва розпочинали свою кар'єру в Україні) завербували у таємні агенти революціонера М.Ю. Татарова. Останній був засланий до Сибіру за організацію підпільної друкарні. Він охоче погодився співробітничати з охранкою, і його повернули в Петербург. Тут Татаров швидко налагодив контакти з Бойовою організацією ПСР, а потім виказав усіх терористів, які діяли у столиці 16–17 березня 1905 р. Поліція їх заарештувала, і це, за словами Б. Савинкова, на рік призупинило “справу центрального тероризму”, а БО ніколи більше не змогла відновити свою силу й авторитет, які мала напередодні цього арешту¹⁷.

З початком революції 1905–1907 рр. тероризм трансформувався з політичного в охлократичний. Це був час його кульмінації та водночас деформації. Центральний тероризм, який здійснювався під керівництвом ЦК партії і Бойової організації, переродився у місцеві терористичні рухи. В 1901–1904 рр. есери обирали об'єктами тероризму міністрів, генерал-губернаторів, градоначальників й інших відомих своїми

антиреволюційними та антидемократичними діями осіб, які символізували державні репресії. Саме через це ПСР і тероризм останньої знаходили певну підтримку й співчуття у суспільстві. Під час революції жертвами терактів ставали рядові жандарми та поліцейські, козаки і солдати, дрібні службовці й чиновники, заможні громадяни, які відмовлялися давати гроші на революцію, та випадкові люди. У 1905 р. есери закидали бомбами військові патрулі в Катеринославі, Одесі й інших українських містах. Якщо до революції соціалісти-революціонери сповідували лише політичний тероризм – убивства представників влади, то у 1905–1907 рр. вони кидали бомби в поліцейські пікети, висаджували у повітря ешелони з нижчими жандармськими чинами, займалися експропріаціями та ін. Серед есерів виділилася група, яка виступала не лише за політичний, а й за економічний тероризм. Перша група максималістів виникла в першій половині 1906 р. в Москві. «Нові терористи» протягом 1905–1907 рр. внаслідок терактів знищили 17 тис. чол.¹⁸ Загалом у роки революції есери вчинили 78,2 % теракта з усіх, які були здійснені в державі. Це були переважно місцеві терористичні групи. БО здійснила лише 5 % замахів¹⁹.

У терористичну боротьбу в роки революції масово включилася молодь, навіть неповнолітні. Приблизно 22 % усіх бойовиків від есерів були віком від 15 до 19 років, а 45 % – від 20 до 24²⁰. Тероризм приваблював молодих людей у той період хаосу та нестабільності як у політиці, так і в усіх інших галузях людського життя. Вони хотіли самоутвердитися й знайти своє місце у цьому швидкоплинному світі. Переоцінивши або геть відкинувши традиційні усталені моральні цінності, молодь потягнулася до революційної боротьби, яка практично нереальна без зброї, вибухівки, вбивства представників пануючих верств населення та будь-яких супротивників в їх повсякденному житті. Багато неповнолітніх стикаючись з тероризмом, вели себе неадекватно. Весною 1906 р. у Катеринославі 16-річний Л. Рапопорт на знак протесту проти брутального ставлення його матері до знайомої дівчини утік з дому, прихопивши сімейні гроші. Через кілька тижнів Рапопорт написав матері листа, в якому повідомляв, що він увійшов до складу бойової групи і перший теракт планує здійснити проти своєї напасниці. У 1909 р., коли він був заарештований поліцією, щоб поквитатися з матір'ю, заявив, що брав участь в убивстві катеринославського генерал-губернатора В.П. Желтоновського й сподівався на розстріл впродовж кількох днів. Поліція послала Рапопорта на психічне обстеження, а потім військовий трибунал на всякий випадок засудив юнака, який взагалі участі у терактах не брав, до 12-річного ув'язнення.

В Києві один гімназист, постійно читаючи газетні статті та повідомлення про молоду терористку Марію Спиридонову, яка вбила тамбовського чиновника Г. Луженовського, заочно закохався у неї. Коли терористку засудили, юнак покінчив життя самогубством.

Підняти на належний рівень діяльність Бойової організації ПСР есери вирішили шляхом організації замаху на київського генерал-губернатора Клейгельса. Влітку 1905 р. до Києва було направлено групу терористів на чолі з Б. Савинковим. До її складу входили євреї А. Шпайзман, М. Школьник й ін. Савинков планував замах на день святого

Володимира (15 липня) або день народження спадкоємця престолу (30 липня), коли Клейгельс мав з'явитися у центрі Києва. Але замах не вдався. Бойовики попросили в Савинкова бомби, щоб здійснити теракт місцевого значення, і залишили Київ. 1 січня 1906 р. у Чернігові терористи за розпорядженням місцевої організації есерів здійснили замах на місцевого губернатора Хвостова. Бомба Шпайзмана не розірвалась, а Школьник – поранила губернатора. Першого було повішено, другу – засуджено на 20 років каторги.

В Україні бойовики вважали справою честі убивство представників вищої влади та причетних до придушення революційних заколотів. Так, 18 січня 1906 р. у Полтаві терорист убив Ф.В. Філіппова, який керував кривавою розправою над повсталими селянами в с. Сорочинцях. У листопаді в Полтаві бойовики вбили тимчасового генерал-губернатора Полковникова. 14 травня було здійснено замах на коменданта Севастопольської фортеці генерала В.С. Неплюєва. Як будь-який теракт, він постає у висвітленні терористів і поліції в зовсім протилежних описаннях. Департамент поліції в своїх документах стверджував, що замах у Севастополі організував Б. Савинков. Для його здійснення було створено терористичну групу в складі п'яти осіб. Бойовики стверджували, що спробу фізичного усунення генерал-лейтенанта Неплюєва було зроблено за рішенням та з допомогою Севастопольського комітету ПСР під час військової наради з нагоди відзначення чергової річниці коронації Миколи II. Терорист М. Макаров кинув саморобну бомбу під ноги Неплюєву, але вона не вибухнула. У цю ж хвилину пролунав вибух в іншому місці – випадково вибухнула бомба, яку тримав інший бойовик, матрос І. Фролов. Принагідно слід зазначити, що в циркулярі департаменту поліції серед групи терористів, які готували теракт проти Неплюєва, прізвища Макарова і Фролова навіть не згадуються. Їх назвав у своїх спогадах Б. Савинков. Внаслідок цього теракту генерал не постраждав, а загинули шестеро й були поранені 37 мирних жителів Севастополя (за іншими свідченнями, відповідно 8 та 54 особи) ²¹.

Як і раніше, жертвами тероризму ставали прості люди, кількість яких на початку ХХ ст. суттєво збільшилася. Загибель випадкових громадян розцінювалася не як невдача. Без цього терористи вважали неможливим виконання наміченої ними акції.

Так, ні бойовики ПСР, ні терористи Бойової організації максималістів, створеної у Петербурзі в 1906 р., не змогли здійснити замаху на командуючого Одеським військовим округом генерала О.В. Каульбарса. Охорона його була організована на такому рівні, що бойовики відразу зрозуміли – ніякого теракту вони організувати не зможуть, та покинули Одесу. Можливо, Каульбарса заздалегідь попередили про плани терористів, і генерал, як міг, убезпечив своє життя.

Серед летючих місцевих есерівських бойових загонів тривалий час успішно діяла Українська бойова група ПСР, заснована наприкінці 1905 р., коли революційний рух пішов на спад. Центром її був Катеринослав. Терористами стали члени бойових робітничих дружин. Методи боротьби останніх практично не відрізнялися від методів есерів, переважну більшість їх становили студенти та представники інтелігенції – євреї або поляки за національністю. До складу Української бойової

групи ввійшли спочатку робітники катеринославських заводів Є. Величенко, М. Комаров, І. Конюхов, О. й В. Куракіни, П. Нізяєв, О. Голобородько і Л. Шелякін. Група діяла у тісному контакті з місцевою есерівською організацією. До неї бойовики приймалися таємним голосуванням (тільки одноголосно) й виключалися двома третинами голосів.

Свою терористичну діяльність вони вирішили розпочати на початку 1906 р. з теракту проти місцевого генерал-губернатора, генерала Сандецького, який жорстоко розправлявся з революційними виступами. Терористи лише розпочали спостереження за генералом, як його направили на нове місце служби – в Казань. На посаду генерал-губернатора було призначено генерала В.П. Желтоновського, який свого часу жорстоко розправився із селянами Єлисаветградського повіту. Катеринославські есери повідомили Центральний комітет партії, що силами групи здійснять замах проти нього.

23 квітня 1906 р. генерал мав виїхати з Катеринослава до Криму. Взяти участь у теракті бажало дуже багато бойовиків, тому було визначено кілька металників, які розташувалися вздовж Катеринославського проспекту до вокзалу. В успіху терористи були впевнені, а на випадок невдачі “бомбового удару” Комаров, В. Куракін та С. Малий були готові застрелити губернатора прямо на пероні. Вийшло трохи інакше: коли карета Желтоновського підїхала до вокзалу, де публіка проводжала депутатів І Державної думи до Петербурга, бойовики з револьверів відкрили шалений вогонь. Охорона втекла, як і присутні на вокзалі, а генерал-губернатор, прошитий 10 кулями, для чогось намагався вийняти шашку, але не встиг. Як й інші терористичні організації, Українська бойова група есерів випустила спеціальну відозву, де роз’яснювала причини теракту проти Желтоновського.

Остання також розправилася з тюремниками, які жорстоко поводитися з ув’язненими. 1 травня в місцевій тюрмі кривавих тортур зазнали політичні в’язні. У відповідь на це група ПСР ухвалила рішення здійснити теракт проти начальника в’язниці Кривенка-Яновського, якого було розстріляно впритул 9 травня 1906 р. біля приміщення цирку. Після цього вона послабила свою діяльність – частина бойовиків переїхала до Петербурга та влилася в лави есерів-максималістів, які були палкими прихильниками тероризму, інші зайнялися експропріацією грошей на потреби революційної боротьби. Бойова група перетворилася у летючий загін Українського обласного комітету есерів і поширила свою діяльність на Харківську, Катеринославську й Курську губернії. Кілька терористичних акцій було здійснено бойовиками на Кубані.

Після придушення грудневого (1905 р.) повстання в Москві БО ПСР у січні 1906 р. офіційно відновила свою роботу, яку припинила після прийняття маніфесту 17 жовтня 1905 р., і прагнула впливати на терористичний рух по всій імперії. Для цього було визначено кілька жертв – найпомітніших на той час постатей. Серед них – командувач Чорноморського флоту Г. Чухнін, який придушив Севастопольське збройне повстання 1905 р. та підписав смертний вирок його керівникам, зокрема лейтенанту П. П. Шмідту. Є. Азеф дав доручення членам БО есерів знайти найефективніший шлях для здійснення замаху на Г. Чухніна. Проте його випередили члени бойового загону центрального регіону

Росії. 27 січня 1906 р., використовуючи випробовуваний зокрема жінками-терористками метод, К. Ізмайлович записалася на прийом до адмірала й, увійшовши до його кабінету, почала стріляти з револьвера. Чухніну вдалося заховатися від куль останньої під столом, хоча він і був поранений. Ад'ютант, який не радив адміралу приймати Ізмайлович, та охорона затримали її. Дружина командувача флоту прибігла на постріли й наказала матроському патрулю розстріляти терористку. Без суду і слідства К. Ізмайлович було розстріляно на подвір'ї будинку адмірала.

Після невдалого замаху Чухнін ужив надзвичайних застережних заходів. Лише влітку він почав частіше виїжджати в Севастополь та на свою дачу у Північній бухті "Голландія". Саме там служив матрос Ф. Акімов. Після розстрілу П. Шмідта і його соратників по Севастопольському повстанню останній вирішив помститися Чухніну. Спочатку він запропонував місцевим соціал-демократам вчинити теракт проти адмірала, але ті з політичних міркувань відмовилися. Тоді Акімов зв'язався із севастопольськими есерами, й ті дістали згоду ЦК партії на вбивство командувача Чорноморського флоту. До Севастополя виїхав також Б. Савинков, який, щоправда, не знав, що БО есерів на час засідань І Державної думи припинила центральний тероризм. Але місцеві бойовики здійснили вирок кату революції випадково. 28 червня 1906 р. Чухнін раптово прибув до "Голландії" на катері й зустрівся з Ф. Акімовим, який стояв на варті. Побачивши адмірала, моряк прицілився та вистрілив, але постріл не пролунав. Він вирішив тікати, відстрілюючись на бігу з браунінга, однак, переборовши страх, зробив ще один постріл у командувача флоту. Чухнін був смертельно поранений, а терористові вдалося втекти з дачі.

Грудневе (1905 р.) збройне повстання в Москві придушили царські війська під командуванням генерал-майора Г.О. Міна. Летючий бойовий загін північного регіону Росії вирішив розправитися з карателем. Терористка З.В. Коноплянникова 13 серпня 1906 р. кількома пострілами з револьвера вбила генерала.

Вбивство Міна потрясло Миколу II й усіх урядовців. За весь час революції 1905–1907 рр. політично-охлократичний масовий тероризм досяг кульмінації саме у серпні 1906 р. Цар надіслав голові уряду П. Столипіну розпорядження, в якому вимагав ужити найсуворіших заходів для припинення безчинств у державі. 19 серпня 1906 р. уряд ухвалив положення про запровадження військово-окружних судів, які сприяли посиленню боротьби проти тероризму. Першою жертвою військово-польових судів стала З. Коноплянникова. 26 серпня на процесі, що тривав півтори години, останній було винесено смертний вирок. Наступного дня її було повішено в Шліссельбурзькій фортеці. На ешафоті вона читала вірші про декабристів. Це була друга (після С. Перовської) страта жінки-терористки у Російській імперії. За період існування нових каральних органів з 19 серпня 1906 р. до 20 квітня 1907 р. (з початком роботи II Державної думи їх було скасовано) смертні вироки винесено 683 особам. Загалом же бойовиками в період революції було вбито 2691 чол. і поранено 3029. До смертної кари засуджено 4680 осіб, страчено 2990²².

У роки революції 1905–1907 рр. тероризм набув нових, раніше майже не застосовуваних на практиці форм, найбільш поширеною з яких

була експропріація. Полягала вона в насильницькому вилученні державних та приватних коштів (шляхом пограбування, нападу на банки й каси, вимагання шляхом шантажу від багатіїв тощо). Під час “ексів” (так тоді називали ці дії) практично дуже часто були жертви. Цей спосіб тероризму застосовували майже всі партії, у тому числі й соціалісти-революціонери. Але, якщо центральні партійні органи діставали значні кошти різноманітними способами, включаючи зарубіжну допомогу, то місцеві організації добували гроші здебільшого шляхом кримінальних акцій. В експропріатори йшло набагато більше людей, аніж у бойовики. Їх моральні якості практично не цікавили керівників місцевих організацій. Були випадки, коли останні очолювали звичайні карні злочинці. Усвідомлюючи це, центральні партійні органи приймали грізні резолюції, але не проти експропріацій взагалі, а лише проти деяких їх “негативних” проявів. Наприклад, 20 жовтня 1906 р. II Рада ПСР засудила “самочинні експропріації”, що проводилися окремими організаціями та членами партії. Констатувався факт “епідемічного захоплення” цими акціями²³. Проте вирішити дану проблему шляхом прийняття простої резолюції було неможливо. “Екси” стали мало не єдиним стабільним джерелом фінансування. Адже за рахунок нерегулярних членських внесків і пожертвувань ні ЦК, ні, тим більше, місцеві організації існувати просто не могли. Гангрена експропріацій продовжувала роз’їдати партію. II (екстрений) з’їзд есерів (12–15 лютого 1907 р.) знову змушений був звернутися до цієї проблеми. Одна з лідерів ПСР К. Брешко-Брешковська запропонувала заборонити будь-які види експропріацій, що викликало невдоволення прихильників “ексів”. Вони навіть намагалися довести, що ця діяльність є елементом класової боротьби. З’їзд ухвалив резолюцію, згідно з якою експропріації приватних капіталів заборонялися, державних – дозволялися лише з відома та під контролем комітетів партії²⁴. Однак масштаби останніх не вщухали й охоплювали дедалі ширші кола населення. За даними есерівської газети “Земля і Воля”, в 1907 р. Севастопольська, Єлисаветградська, Бердянська, Київська й Харківська організації соціалістів-революціонерів випустили спеціальні прокламації, де заявляли про свою непричетність до експропріацій. За словами есерів, їх здійснювали хулігани, що прикривалися назвою партії²⁵. Експропріації продовжувалися нерідко з порушенням партійних настанов та супроводжувалися жертвами. Очевидно, на місцях вони набули такого розмаху, що в березні 1908 р. Київська губерньська селянська організація ПСР змушена була видати спеціальну відозву про те, що почастишали випадки експропріацій від імені партії з людськими жертвами. “Це не революціонери, – стверджувалося у ній, – а просто грабіжники, які роблять всі ці... діяння заради особистої вигоди й прикриваються іменем партії, щоб залякати обивателів”²⁶.

Ці документи не впливали на людей, які стали на шлях експропріацій і вбачали в них надійний спосіб нажитися. У січні 1908 р. було заарештовано колишнього члена II Думи Ф. Нечитайла. В льоху його будинку знайдено гектограф. В одній з відтиснутих прокламацій зазначалося: “...Партія соціалістів-революціонерів вимагає від Вас внести на користь революційного руху 100 рублів, у разі ... заяви поліції, а також стороннім особам Ви втратите своє майно й будете піддані смертній

карі”. Підпис: “Уманський комітет соціалістів-революціонерів”. Цікаво, що одночасно до друку було підготовлено ще одне повідомлення. “В зв’язку з тим, що Ви робите шкоду соціалістам-революціонерам... тим, що Ви підкидаєте листи одній особі з вимогами від неї грошей та погрозами вбити її, а також спалити її двір, беручи до уваги Вашу хуліганську поведінку, комітет вимагає від Вас припинити ці дії. Але у разі, якщо Ви не послухаєте комітету,... Ви будете вбиті за вироком партії соціалістів-революціонерів”²⁷. Через три місяці члени Єланецької групи ПСР Єлисаветградського повіту Херсонської губернії вбили землевласника С. Вихляєва, який мав при собі значну грошову суму. Їх планувалося використати на придбання зброї й на власне збагачення. 1 червня 1908 р. відбулася Катеринославська губернська конференція партії, на якій есери підтримали проведення самочинних експропріацій.

Таку терористичну вакханалію, особливо яка стосувалася масових експропріацій, а фактично грабежів, на місцях Центральний комітет ПСР зупинити не міг. Не під силу це було зробити і силовим структурам держави.

І та II Думи, розуміючи загрозу, яку являли бойовики для суспільства й держави, лише побіжно торкалися цього лиха. Радикально налаштовані депутати навіть виступали за скасування військово-польових судів. Активним борцем проти тероризму був П.А. Столипін. У своїй промові 13 березня 1907 р. він навіть використав зброю самих терористів, заявивши, що уряд протиставить насиллю силу, тобто запровадить військово-окружні суди. Однак депутати, які вважали, що політичний тероризм сприяв досягненню певних свобод у Росії та зокрема створенню Державної думи, рішуче захищали від розправи бойовиків. У квітні 1907 р. військово-окружні суди офіційно було ліквідовано. Проте смертні вироки продовжували виноситися.

В роки революції 1905–1907 рр. есери здійснювали терористичні акти подібно до того, як це свого часу робили народники: розправлялися з провокаторами, здійснювали теракти проти тих, хто жорстоко придушував з революційні виступи. Бойовики, здебільшого на свій розсуд, убили сотні есерів, яких вважали провокаторами. В Києві були випадки, коли радикально орієнтовані робітники, щоб помститися зрадникам, кидали їх у баки з кип’ятком.

Найгучнішими замахами на провідних есерівських діячів, які співробітничали з поліцією, були здійснені проти Г.А. Гапона й М.Ю. Татарова. Здійснені ці теракти були під керівництвом БО ПСР. Останній був представником партії есерів в Одесі, одночасно з цим він став агентом поліції. У березні 1905 р. Татаров видав поліції 17 членів Бойової організації, після чого вона була знекровлена і вже не змогла відродити своєї могутності та значимості. Крім цього, він відверто заявив, що і Азеф є агентом департаменту поліції.

Щоб урятувати репутацію керівника головної есерівської терористичної організації, Савинков від її імені вирішив ліквідувати провокатора. Останній залучив до замаху на Татарова п’ять терористів, які зняли у Варшаві квартиру, куди він спробував заманити провокатора, щоб бойовики мали можливість убити його. Але й цей теракт, як і переважна їх більшість, з першого разу не вдався. Савинков разом з іншими терористами

вийшов з Варшави, залишивши там лише одного бойовика – Ф. Назарова. Йому було доручено прийти на квартиру М. Татарова та прямо там застрелити провокатора. 22 березня 1906 р. Назаров прийшов до будинку, де останній жив із батьками. Двері терористу відчинила мати, а М. Татаров був у кімнаті. В нього й почав стріляти Назаров. На допомогу кинулися всі члени сім'ї. У сутичці бойовик двічі вдарив кинджалом провокатора і пострілами з револьвера поранив його матір. На місці злочину Назаров лишив записку “БО ПСР” та втік.

Через тиждень, 28 березня 1906 р., за розпорядженням керівництва Бойової організації, було вбито добре відомого в Росії й за кордоном у зв'язку з “кривавою неділею” політичного діяча, священика Г. Гапона, який водночас співробітничав з департаментом поліції. В травні 1905 р. останній вийшов з РСДРП і за сприяння одного з лідерів ПСР В. Чернова став есером. Наприкінці того самого року він повернувся до Росії з Франції. Тут Гапон зустрівся зі своїм товаришем П.М. Рутенбергом, який фактично врятував йому життя, вивівши під час розстрілу 9 січня 1905 р. демонстрації з площі перед Зимовим палацом, розповів останньому про свої зносини з начальником Петербурзького охоронного відділення О. Герасимовим та начальником політичного відділення департаменту поліції П. Рачковським і запропонував удвох видати їм Бойову організацію есерів, якою керував Азеф. За це, з його слів, уряд обіцяв виділити сто тисяч рублів. Крім цього, священик підтримував зв'язки з міністром внутрішніх справ П.М. Дурново, який ще у 80-ті роки XIX ст. боровся з народовольцями, будучи товаришем прокурора Київської палати. Міністр видав Гапону паспорт на ім'я Рибницького й доручив інформувати поліцію про будь-які відомості щодо підготовки БО ПСР терактів проти Миколи II, Вітте та його самого. Він жорстоко придушував революційні виступи, й есери-терористи винесли в січні 1906 р. смертний вирок П. Дурново. Міністр знав сумну долю своїх попередників у новому сторіччі – вбивства Д. Сипягіна і К. Плеве, а тому вирішив використати для відведення від нього теракту Бойової організації Г. Гапона, асигнувавши йому 30 тис. руб.²⁸

Рутенберг був збентежений. Адже пропозицію стати на шлях зрадництва, заробити великі гроші зробив той, кого він мав за свого друга, в чю чесність та порядність свято вірив. До того ж вони були земляками, обидва родом з Полтавської губернії. Рутенберг негайно поїхав до Гельсінфорса й доповів про цю розмову Чернову, Савинкову та Азефу, які там перебували. Спільно, від імені партії вони вирішили стратити запроданця, але не самого – це сприйняли б як зведення рахунків із популярним у робітничому середовищі лідером, – а вдвох із високим поліцейським чином Рачковським. За планом, що його запропонував Азеф, який ще раніше знав про зв'язки “червоного попа” з поліцією, Рутенбергові доручалося дати згоду виказати своїх товаришів-бойовиків і домогтися побачення з Гапоном та Рачковським, під час якого і покінчити з обома.

Виманити Рачковського було важко, й есери вирішили розправитися із священиком на дачі вдови поліцейського пристава Звержинської в с. Озерки під Петербургом, яку Рутенберг найняв у власниці на один місяць. Виконавцями були призначені не члени Бойової організації, а чотири робітники-есери з гапонівської організації. Рутенберг зустрів на

станції священника і привів його на дачу. В сусідній кімнаті знаходилися робітники. Господар розпочав з гостем розмову про його співробітництво з поліцією, після чого відчинив двері та впустив виконавців, які повісили Гапона.

Це була офіційна версія самого Рутенберга, яку він оприлюднив у бурцевському журналі “Былое” в 1909 р. Вбивство Гапона обросло численними легендами й міфами. Тогочасна преса та есери-бойовики стверджували, що теракт над зрадником здійснили не робітники, а терористи без усякого революційного суду. Постійно звучали недвозначні натяки на те, що Рутенберг сам перебував у стосунках з керівництвом таємної політичної поліції й що священника він убив чи як конкурента, чи боячись свого викриття.

Взагалі Рутенбергові було нелегко. Несподівано для нього ЦК ПСР, посилаючись на своє рішення, відмовився визнати вбивство Гапона партійною справою і не збирався з цього приводу робити якихось заяв. Неодноразово Рутенбергові довелося шукати порозуміння з Азефом, нагадувати йому про дану ним згоду вбити Гапона, допомогу у доборі людей для суду, однак той від усього відмовлявся. Виходило так, ніби Рутенберг порушив партійну дисципліну й до того ж намагався зводити наклепи на одного з “найшанованіших” членів ПСР, хоча Гапон був ще наприкінці 1905 р. виключений з партії через “політичну неграмотність”.

Нічого не давали звернення Рутенберга до Центрального комітету есерів з проханням провести детальне розслідування справи про вбивство священника та розглянути його на партійному суді. Що ж до того, чи був Гапон насправді секретним агентом царської охоранки, то в архівах і досі не виявлено жодних документів, які б це підтвердили. Як, наприклад, й у випадках з відомими провокаторами Дегаєвим, Малиновським, Татаровим та багатьма іншими, які давали щиросердні свідчення охоранці, залишали заяви про готовність служити в цьому відомстві або всляко допомагати йому.

Відомо те, що про свої зв'язки із Зубатовим, Лопухіним, Герасимовим, Рачковським, гроші, що він отримував від них на потреби робітничих організацій, священник не крився від найближчих товаришів. Він не зраджував за срібняки своїх однодумців, не відправляв їх на каторгу і заслання.

Терактом проти Гапона есери формально засвідчили, що Бойова організація партії пережила свій зоряний час і не викликала того захоплення в простих людей, як у 1901–1904 рр. Її членам було далеко до попередників, готових в ім'я тероризму, який прирівнювався ними до найвищої революційної форми боротьби, пожертвувати всім, навіть життям. БО ПСР, попри спроби відновити свій авторитет та очолювати есерівський терор, втратила свій ореол й унікальність. У роки революції з'явилися сотні бойовиків на місцях. До того ж, крім есерів, у терористичну боротьбу включилися представники інших партій.

Приклад центральної організації ПСР щодо розправи зі зрадниками активно використовували есерівські групи середньої й низової ланок, причому нерідко переслідуючи якісь свої особисті інтереси. Так, у 1910 р. члени Уманської повітової організації партії С. Пашутинський та П. Селецький убили М. Радолицького, а тіло його скинули в колодязь

місцевої школи садівництва. Причиною вбивства стала підозра останнього у провокаторстві. Однак, за свідченням самих жандармів, ця людина ніколи їх секретним співробітником не була²⁹. Зрозуміло, не можна всю вину звалювати на революціонерів. Поліцейські органи, прикриваючи своїх агентів, часто свідомо компрометували сторонніх осіб і таким чином руками терористів розправлялися з людьми чесними, до провокації абсолютно непричетними.

В жовтні 1907 р. Центральний комітет ПСР офіційно відродив Бойову організацію партії на чолі з Азефом, який заявив про підготовку замаху на царя Миколу II. Але 7 січня 1909 р. ЦК партії есерів оголосив керівника Бойової організації Є. Азефа секретним агентом Департаменту поліції й провокатором. Російська преса, а за нею і світова глибоко зацікавилися цією справою, зазначаючи величезну суспільну та державну важливість останньої, пов'язуючи її із загальним становищем революційної боротьби й із реакцією у країні. Невдовзі про цю справу заговорили в Державній думі.

Ще більше привернув увагу громадськості арешт 18 січня 1909 р., за вказівкою П.А. Столипіна, колишнього прокурора Харківської судової палати, а згодом директора департаменту поліції О.О. Лопухіна, який був однокласником прем'єр-міністра, але повідомив близькому до есерів редактору історичного журналу "Былое" В.Л. Бурцеву про провокаторство Азефа. Лопухіна було засуджено до 5 років каторги, всупереч всім фактам і законам логіки. Він був визнаний винним у належності до соціалістів-революціонерів лише на тій підставі, що говорив із членами цієї партії про Азефа. Це була ніби спроба з боку Лопухіна дискредитувати поліцію в справі організації політичного терору, про що писала преса та спеціальні видання, як, наприклад, книга товариша голови I Держдуми Н. Гердескула "Терор і охранка". Сам же колишній директор департаменту поліції пояснив видачу Азефа есерам тим, що хотів зупинити "центральный тероризм", який організував керівник БО ПСР. Двоюрідний брат О. О. Лопухіна після революції 1917 р. опублікував розповідь самого директора департаменту поліції про справжні причини видачі Азефа. Щоб викрити керівника Бойової організації та таємного агента поліції, необхідна була заява самого керівника відповідного департаменту. Есерівські бойовики викрали дочку О.О. Лопухіна в Англії. Й коли той поїхав туди, до нього в купе зайшов Бурцев та запропонував за звільнення доньки офіційно заявити, що Азеф – провокатор. Він так і зробив³⁰.

Терористи не помстилися зраднику, як робили це з іншими. Очевидно, він влаштував і ЦК партії есерів, бо організував гучні теракти. З іншого боку, будучи агентом департаменту поліції й водночас начальником БО ПСР, він урятував від замахів бойовиків царя та багатьох представників урядового табору. Азеф фактично був людиною, яка "дозувала" терор, не давала йому перетворитися у криваву некеровану охлократичну вакханалію. Без нього есери не могли налагодити на належному рівні "центральный тероризм", і навіть деякі з них висували ідеї знову довірити Азефу очолити Бойову організацію партії.

Однак звістка, що керівник та організатор есерівського терору – провокатор, деморалізувала бойовиків. З іншого боку, багато терористів

вирішило використати метод Азефа для свого впровадження в органи поліції як агентів, а потім здійснювати теракти проти високих чинів ГЖУ, охоронних відділень тощо. Найбільше проявив себе у цьому плані О.О. Петров, котрий вважав, що Азеф, ставши провокатором, завдав нищівного удару по БО ПСР, а він, діючи як агент поліції, нанесе відчутної шкоди царським силовим структурам. Спочатку Петров прагнув проникнути в охорону Миколи II, який улітку 1909 р. збирався їхати до Полтави на урочистості з нагоди 200-річчя Полтавської битви, й убити царя за придушення революції 1905–1907 рр. Потім він планував здійснити замах на начальника петербурзької охоранки, праву руку П.А. Столипіна полковника О.В. Герасимова, якого за успішну боротьбу з революціонерами у Харкові було переведено в лютому 1905 р. до столиці. Останній був обережним та досвідченим вищим поліцейським чиновом, а тому ретельно перевіряв Попова, який видавав себе за колишнього офіцера Севастопольського гарнізону А. Ясенка. Для підтвердження цього його навіть возили в Севастополь. Врешті-решт, Герасимов погодився на співробітництво з есером, але передав його під опіку полковнику С.Г. Карпову. Саме наприкінці 1909 р. він і замінив Герасимова на посаді начальника Петербурзького охоронного відділення. Петров їздив до Парижа, де Б. Савинков видав йому динаміт та дав доручення терористам Бартольду й Луканову стежити за провокатором у Петербурзі. Петров заявив Карпову, що есерівські бойовики готують грандіозний замах, і полковник з Департаменту поліції влаштував на Архангельській вулиці спеціальну квартиру, на якій зустрічався й проводив багато часу зі своїм агентом. Закінчилося все це тим, що Петров у ніч з 8 на 9 грудня 1909 р. висадив у повітря начинену динамітом кімнату, де перебував Карпов. Взагалі терорист хотів убити Герасимова, але останній уникав з Петровим зустрічей, і той здійснив замах на Карпова. Загалом у такий спосіб есери прагнули ліквідувати керівництво багатьох охоронних відділень, наприклад, харківський бойовик М. Харченко в Катеринославі, але такого роду теракти дуже рідко вдавалися. й хоча терористи моделювали методи Азефа, проте їх дії більше нагадували повенку Дегаєва.

Центральним комітетом ПСР у 1908 р. було зроблено спробу відновити більш активну есерівську терористичну організацію на чолі з Б. Савинковим. Але рядові есери розчарувалися в своєму керівництві та почали створювати різні локальні терористичні групи. У Петербурзі, Одесі, Києві, широкого розмаху набула ідея “студентського терору”, відокремленого від ЦК партії. Головними об’єктами їх бойової організації мали стати колишній голова російського уряду С.Ю. Вітте, який закінчив Новоросійський університет і розпочинав свою кар’єру, працюючи в Одесі й Києві, та міністр юстиції І.Г. Щегловитов. Здійснити свою акцію проти двох високих сановників студенти-терористи хотіли в один день, сподіваючись, що після цього урядовці почнуть виконувати в повному обсязі усі положення маніфесту Миколи II від 17 жовтня 1905 р., який обіцяв демократичні свободи. Паралельно з цією бойовою організацією виникла група “Крайніх терористів”, до якої входила учнівська молодь. Вона боролася за повалення самодержавства і сповідувала “найжорстокіший терор, поширений на всіх представників влади”³¹, а також закликала здійснювати експропріацію державних та приватних капіталів. Однак плани цих

бойовиків не було здійснено через активну антитерористичну діяльність департаменту поліції.

В 1909 р. терористичні організації готували замах на Миколу II у дні святкування 200-річчя Полтавської битви. Вони планували здійснити його під час переїзду царя з Петербурга до Полтави, висадивши в повітря потяг. У разі невдачі теракт мав відбутися безпосередньо у Полтаві під час об'їзду імператором військ і депутацій учнів та студентів міста. Відомості про підготовку вбивства Миколи II надійшли в травні 1909 р. до департаменту поліції і Міністерства внутрішніх справ від зарубіжних агентів з Парижа. Аналогічні відомості надіслали також полтавський поліцмейстер та начальник Харківського охоронного відділення у квітні й травні того ж року³². Замах було зірвано. Не реалізувалися і плани царевбивства в Петергофі есерами Фінляндії.

Наприкінці серпня 1909 р. есера-терористка Ю.І. Мержеєвська виїхала з Парижа до Севастополя, куди мав приїхати Микола II. Дочка відомого професора повинна була знаходитися серед публіки, що зустрічала царя, з букетом квітів, у середині якого знаходилася «бомба», й у слушний момент кинути її в Миколу II. Однак терористка затрималася у дорозі та не змогла вчасно прибути до Севастополя і здійснити запланований теракт. Мержеєвська зупинилася в Києві, де її видав поліції таємний агент місцевої охоранки Д. Богров, який 1 вересня 1911 р. вчинив у Київському оперному театрі замах на прем'єр-міністра П.А. Столипіна³³.

У вересні 1909 р. БО ПСР придбала навіть аероплан для здійснення замаху на царя, але 28 вересня МВС видало розпорядження про заборону повітроплавним апаратам літати поблизу імператорських резиденцій. Б. Савинков зробив спробу створити нову бойову організацію, до якої ввійшли син професора Київського університету В. Трітшель, міщанин з Кременчука Г. Малкін, киянин С. Комаренко та ще кілька есерів з Катеринослава, Харкова, Чернігова, Одеси, інших міст України. Але поліція пильно стежила за Б. Савинковим й усіма, з ким він спілкувався, заарештовувала терористів і висилала їх з європейської частини Російської імперії. Харківське охоронне відділення заслало у листопаді 1909 р. в табір савинковських бойовиків свого таємного агента "Петровського", який повідомляв департамент поліції про всі плани й дії есерів-терористів. У 1909–1910 рр. останній дав розпорядження всім губернським жандармним управлінням (особливо на території України) за всяку ціну заарештувати лідера терористів Б. Савинкова. Оскільки з різних губерній від жандармського начальства надходили численні повідомлення про його затримання, 20 січня 1910 р. департамент поліції розіслав таємний циркуляр усім ГЖУ та охоронним відділенням уточнений перелік прикмет есерівського терориста № 1³⁴.

В березні 1910 р. в Харкові було створено "групу соціалістів-терористів" у складі С. Рабиновича, К. Гордеєвої, М. Харченка, І. Домогатського й секретаря Поповича. Вони запланували здійснити два теракти за межами Харкова – в Петербурзі проти голови Ради міністрів П. А. Столипіна (К. Гордеєва) та у Катеринославі проти начальника міської охоранки (М. Харченко). Незважаючи на спроби ЦК есерів відродити Бойову організацію на чолі з Б. Савинковим, насправді, з цього нічого не вийшло.

Зробити її хоча б подібною до тієї, якою вона була на початку ХХ ст., виявилось неможливим, і в 1911 р. БО самоліквідувалася. За даними есерів, з 1902 по 1911 р. по всій імперії бойовики влаштували 205 терактів проти урядових чиновників³⁵.

Всередині ПСР відбувся розкол щодо терористичної боротьби, без якої революційна молодь почала скептично ставитися до есерів. Деякі з членів цієї партії зрозуміли, що після широкомасштабного тероризму у перші роки ХХ ст. й у період революції 1905–1907 рр. він вичерпав себе. Цікаво, що винуватцем його занепаду багато членів партії вважало не провокатора Є. Азефа, а Б. Савинкова. Взявши собі псевдонім “В. Ропшин”, лідер есерівського тероризму написав два романи “Конь бледный” та “Конь вороной”, у яких показав його моральний крах, підірвав, за словами деяких есерів, ідейно-політичні основи останнього, зовсім принизив цю популярну і дійову форму боротьби проти владних структур. Реально напередодні Першої світової війни в Російській імперії не було вже власних бойовиків, а готували й засиляли їх сюди з Англії, Франції, Швейцарії, Німеччини та інших зарубіжних країн. Одночасно з цим у Петербург, Москву, Київ, Одесу й інші міста звідти ж надходила зброя, динаміт тощо. Але ці терористи поступалися у всіх відношеннях своїм попередникам, які тримали в страху імперію на рубежі 70–80-х років ХІХ ст. та у перші роки ХХ ст. Більш ефективно в той період діяли жандарми, поліція, широко застосовуючи свою агентурну мережу і численних провокаторів у терористичних групах.

Судячи з донесень департаменту поліції, Міністерства внутрішніх справ, губернських жандармських управлінь, терористи постійно виношували плани здійснити теракт проти Миколи ІІ. Планували вони цю акцію, як правило, до ювілеїв, що широко відзначалися в імперії, – 200-річчя Полтавської битви, 100-річчя перемоги у Вітчизняній війні 1812 р. й 300-річчя дому Романових. Остання дата викликала багато суперечностей: Центральний комітет ПСР чекав виходу в світ імператорського маніфесту до ювілею, згідно з яким передбачалася амністія багатьом есерам, а здійснений теракт призупинив би цю царську милість. Однак були і палкі прихильники замаху на Миколу ІІ, особливо за кордоном. У Франції нібито споруджувався спеціальний літак, який мав бути переправлений до Фінляндії, звідки б полетів у Петербург та кинув бомби на царя і його гостей. Одна невідома, але досить багата особа запропонувала Б. Савинкову 150 тис. франків для організації вбивства Миколи ІІ. Терорист відмовився, бо не мав таких людей, які б це здійснили.

Повідомлення про замах на царя надходили до департаменту й з України. 28 березня 1913 р. Катеринославське ГЖУ надіслало повідомлення свого агента про плани бойовиків убити Миколу ІІ в Костромі. 5 вересня його начальник Заварзін повідомив у Петербург, що в Севастополі затримано О.Г. Котелевського, який, будучи членом організації «Харківських терористів», готував замах на імператора. Вищі жандармські чини ретельно перевірили цю інформацію і, переконавшись, що вона перебільшена та межує з фантастичними вигадками, звільнили з-під охорони всіх заарештованих псевдотерористів.

Есерівський тероризм продовжив традиції народників-бойовиків, використовуючи форми та методи їхньої діяльності. Хоча техніка, яку

застосовували есери-бойовики не дуже вдосконалилися порівняно з часами народовольців, кадрове забезпечення терористичних акцій, підготовка їх виконавців залишалася практично такою самою, як і в другій половині XIX ст. Соціально-економічний розвиток Росії, завдання, які ставили перед собою революціонери у XX ст., активізація терористів в європейських країнах сприяли вдосконаленню теоретичного обґрунтування есерівського тероризму. Керівники ПСР не брали, як члени ВК “Народної волі”, безпосередньої участі в терактах. Виконували їх спеціально підготовлені, насамперед морально, есери, які хотіли передусім заявити про себе, стати жертвами заради кращого майбутнього народу. Есерівський тероризм мав успіх до революції, яку останній, власне, й ставив за мету розпочати. Коли ж вона спалахнула, він став більш масовим та жорстоким, окремі теракти яскраво виділялися на тлі народних заворушень і збройних повстань, а взагалі тероризм став, врешті-решт, складовою революції. Загалом же есери підготували десятки бойовиків, які яскраво виявили себе не лише на початку XX ст., а й у 1917–1921 рр. і вписали найяскравішу сторінку в історію російського тероризму XX ст. Як свідчать факти, переважна більшість їх були українцями, уродженцями України або ж навчалися тривалий час та жили й працювали тут. Це ж саме можна сказати і про жертв есерівського тероризму та тих, хто з ними вів нещадну боротьбу.

- 1 *Антонян М. Ю.* Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование. - М., 1998. - С. 75.
- 2 *Будницький О. В.* Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX-начало XX ст.). - М., 2000. - С. 148.
- 3 Дело Гершуни или о т. н. Боевой организации. - СПб., 1906. - С. 33-40.
- 4 Политическая полиция и политический терроризм в России //(вторая половина XIX-начало XX вв.). - М., 2001. - С. 179-180.
- 5 *Спиридович А.* Записки жандарма. - М., 1991. 9 С. 124.
- 6 *Гершуни Г.* Из недавнего прошлого. - М., 1917. - С. 12-13.
- 7 ДАРФ. - Ф. 102. - Особ. Відділ, 1903. - Спр. 842. - Арк. 210.
- 8 *Богданович А.* Три последних самодержца. - М., 1990. - С. 286.
- 9 Дело Фрумкиной // Революционная Россия. - 1904. - № 39.
- 10 *Шандра В.* Київське генерал-губернаторство. (1832-1914). - К., 1999. - С. 136.
- 11 *Савинков Б.* Воспоминания терориста. - М., 1991. - С. 38.
- 12 Там само. - С. 30.
- 13 *Гейфман А.* Революционный террор в России 1894-1917. - М., 1997. - С. 19.
- 14 Политическая полиция и политический терроризм в России. - С. 197-198.
- 15 *Герасимов А.В.* На лезвии с террористами: Воспоминания. - М., 1991. - С. 16.
- 16 ДАРФ. - Ф. 1699. - Оп. 1. - Спр. 133. - Арк. 51.
- 17 *Савинков Б.* Избранное. - М., 1990. - С. 118.
- 18 *Будницький О. В.* Названа праця. - С. 170.
- 19 Там само. - С. 178.
- 20 *Гейфман А.* Названа праця. - С. 240.
- 21 ДАРФ. - Ф. 102. - Оп. 260. - Спр. 26. - Арк. 119; Гейфман А. Названа праця. - С. 99-100; Вестник Европы. - 1906. - № 6. - С. 783.
- 22 *Прайсман Л.Г.* Террористы и революционеры, охранники и провокаторы. - М., 2000. - С. 222.
- 23 *Леонов М.И.* Партия социалистов-революционеров в 1905-1907 гг. - М., 1997. - С. 347.

-
- 24 Протоколы второго (экстренного) съезда партии социалистов революционеров. -
СПб., 1907. - С. 147-148.
- 25 Земля и Воля. - 1907. - № 13. - 15 октября. - С. 16.
- 26 ЦДІА України. - Ф. 274. - Оп. 1. - Спр. 2165. - Арк. 156.
- 27 Там само. - Ф. 442. - Оп. 1. - Спр. 162. - Арк. 2.
- 28 **Жухрай В.М.** Террор. Гении и жертвы. - М., 2002. - С. 114.
- 29 ЦДІАУК. - Ф. 274. - Оп. 1. - Спр. 320. - Арк. 38, 42 зв.
- 30 **Герасимов А.В.** Названа праця. - С. 197.
- 31 ДАРФ. - Ф. 102. - Особ. Відділ. - Спр. 152. - Арк. 26-30, 32.
- 32 Политическая полиция и политический терроризм в России. - С. 335.
- 33 ДАРФ. - Ф. 102. - Ос. Від. - 1909. - Спр. 152. - Арк. 353-354.
- 34 Там само. - Ф. 102. - Оп. 260. - Спр. 30. - Арк. 2-4.
- 35 **Гейфман А.** Названа праця. - С. 97.

